

תיארוכו של מתן תורה במקורות חז"ל

מבוא

התאריך המדויק של מתן תורה¹ לא פורש בתורה – לא היום בחודש ולא היום בשבוע. מי שעסקו בנושא זה על שני מישוריו הם חז"ל. מטרתו של מאמר זה היא לבחון את קביעותיהם של חז"ל במקורותיהם השונים ולנסות למצוא את מקורות יניקתם מהכתובים.

בשלב ראשון עלינו לקבוע את הנוסח המדויק של כל מקור, ולוודא שאין אנו כבולים ל'תיקונים' של מסרנים ומעתיקים שהושפעו מהמקורות האחרים או מגורמים שונים. רק לאחר מכן נוכל להגיע לעיקר מטרתנו, והיא, כאמור, להתחקות על מקורותיהם של חז"ל בכתובים, וכן לנסות ולעמוד על היחסים בין המקורות השונים.

בשלושה מקורות תנאיים ישנה התייחסות לתאריך מתן תורה: 1. מדרש סדר עולם סוף פרק ה';² 2. מכילתא דרבי ישמעאל בשלח מסכתא דויסע פרשה א; 3. ברייתא

1. במהלך העבודה השתמשתי במקביל בשני המונחים 'מתן תורה' ו'עשרת הדיברות', כשהכוונה בשניהם למעמד הר סיני ומתן עשרת הדיברות, ולא לנתינת שאר חלקי התורה. כפילות המונחים קיימת כבר במקבילות השונות לברייתא התלמודית, ראה להלן בפרק העוסק בברייתא זו, ובהערה שם.

2. ביחס לסדר עולם, מלבד שתי מהדורות דפוס, מהד' ליינער, ורשה תרס"ה, ומהד' (צילום) רטנר, ניו יורק תשכ"ו, עמד לפנינו גם חלק ממהדורתו המדעית של ח' מיליקובסקי למדרש זה, אשר עומדת לצאת לאור. החלק שהיה בדינו הוא מנגנון חילופי הנוסח, אשר מבוסס על כתבי יד רבים, קטעי גניזה, ודפוסים ראשונים. בינתיים ניתן לעשות שימוש בעבודת הדיסרטציה של מיליקובסקי: C.J. Milikowsky, *Seder Olam, A Rabbinic Chronography*, A Dissertation presented to the Faculty of the Graduate School of Yale University in candidacy for the Degree of Doctor of Philosophy, 1981. בדיסרטציה זו ניתן למצוא גם את תיאור עדי הנוסח השונים. ציטוטים מסדר עולם המופיעים במאמר הנוכחי, ללא ציון מפורש של עד הנוסח, לקוחים מהפנים של מהד' מיליקובסקי, הערוך בעיקר על פי עד הנוסח נ' (קטע גניזה – Antonin 891), אך גם על פי עדים נוספים. להלן רשימת עדי הנוסח שבהם אשתמש, וסימוניהם כפי שנמצאים בעיקר בעמ' 207 של הדיסרטציה הנ"ל (חוץ מקטעי הגניזה שסימוניהם נמצאים שם בעמ' 69-75):

א	כ"י אוקספורד, בודליאנה Opp. 317
ב	כ"י מילאנו, אמברוסיאנה T66
ד	דפוס מנטובה, 1513
ה	כ"י אוקספורד, בודליאנה Hunt. 487
ל	כ"י פרמה, פלטינה 2787

המובאת בכבלי שבת פה ע"ב, ובמקבילות, יומא ד ע"ב, ותענית כח ע"ב.³

פרק ראשון: סדר עולם

א. קביעת הנוסח

א.1. רקע כללי

אמנם התאריך של מתן תורה עצמו נמצא בסוף פרק ה' של סדר עולם, אך לא ניתן לנתקו מרצף התיארוכים המצויים בפרק זה, החל בתאריך יציאת מצרים המצוי בתחילתו של הפרק. נוסחים שונים נמצאים בעדי הנוסח של סדר עולם לפרק זה, והתופעה נעשית מורכבת יותר בעקבות העובדה שנקודות מספר בפרק הן בבחינת 'הא בהא תליא', כך שהכרחי לבחון את היחס שבין העדים רק על רקע המכלול של כל אחד מהם. מאידך גיסא, עובדה זו עצמה מהווה אמצעי שבעזרתו נוכל לנסות להכריע בין העדים השונים, שכן עקיבות בתיארוך הנקודות השונות תעיד על אמינותו של עד הנוסח, וכן להפך. קודם שאציג את הנקודות הרלוונטיות לדיון, ברצוני להבהיר את אופי זיקתן של נקודות אלו לדיוננו.

כאמור במבוא, בפסוקי התורה לא נמצא מקור מפורש לתאריכו של מתן תורה, לא במישור החודשי ולא במישור השבועי. שני מישורים אלו יכולים להעיד אחד על השני אם נדע את הקורלציה שהייתה באותה שנה בין ימי החודש לימי השבוע (להלן במאמר אשתמש במונח 'הקורלציה' באופן סתמי כשהכוונה לקורלציה זו). אם תהיה בידינו קורלציה זו הרי שתספיק לנו ידיעה על מישור אחד כדי לדעת את המישור השני, כך שאם נמצא הוכחה לכך שמתן תורה היה באחד מימי השבוע נוכל לדעת את תאריכו בחודש, ולהפך. קורלציה זו אינה חייבת להימצא דווקא בחודש סיוון. גם אם נמצא

נ כ"י סנקט פטרבורג, סליקוב-שדרין, אנטונין 891

ס כ"י סינסינטי, Hebr. Union Col. 852

פ כ"י פריס, Bibl. Nat 974

ק דפוס קונסטנטינופול, 1516

ר כ"י פרמה, פלטינה 2298

ג1 כ"י אוקספורד בודליאנה heb.c.18.1

ג3 כ"י אוקספורד בודליאנה, heb.f.27,28-33

אני מביע כאן את תודתי לפרופ' מיליקובסקי על הרשות להשתמש בעבודתו זו.

במכילתא דרבי ישמעאל השתמשנו במהדורת הורוויץ-רבין, ירושלים תש"ל, ובמכילתא דרשב"י במהדורת אפשטיין-מלמד, ירושלים תשט"ו. שאר המקורות יצינו במקומם.

3. ברייתות רבות הנוגעות במשתנה הקורלציה (ראה להלן על משמעותו של מונח זה) מובאות בסוגיה בשבת שם, אך מכיוון שאינן שונות מעיקרי השיטות שבמקורות האחרים לא אתייחס אליהן בפני עצמן. כמו כן במדרשים מאוחרים יותר ישנה התייחסות לסוגיה, והמקורות מצוינים במהדורת הורוויץ-רבין למכילתא דרבי ישמעאל, עמ' 85-86, הערה 13. בחרתי להצטמצם באלה שיש להם נגיעה לשלושת המקורות דלעיל.

אותה בחודשים ניסן או אייר נוכל ללמוד ממנה על חודש סיוון, וזאת בהתבסס על ההנחה שחודש ניסן באותה שנה היה מלא, וחודש אייר היה חסר.⁴ לפי זה אם יודעים אנו את היום בשבוע שבו יצאו ישראל ממצרים, הרי שאנו יודעים את היום בשבוע שבו יהיה ראש חודש אייר (אם חודש ניסן מלא, אזי ראש חודש אייר יהיה יומיים אחריו בשבוע), ומכאן את היום של ראש חודש סיוון (כיוון שאייר חסר, ראש חודש סיוון יום אחריו בשבוע). את הקורלציה הזו נרצה להסיק מתוך הנקודות השונות שנציג להלן. הנקודה הראשונה היא התאריך (במישור של היום בשבוע, כמובן) של יציאת מצרים. כיוון שיציאת מצרים מתוארכת חודשית בתורה כיום ט"ו בניסן⁵ הרי שקביעתו במישור השבועי תיתן את הקורלציה המבוקשת.

מבחינה עניינית נקודה זו של יציאת מצרים מציינת נקודת זמן אחת בלבד, אלא שמבחינה טקסטואלית היא כפולה, שכן סדר עולם מציינ גם את היום בשבוע של ערב פסח, מועד שחיטת הפסח – י"ד בניסן, וגם של 'ממחרת הפסח' הלוא הוא חג הפסח עצמו מועד היציאה – ט"ו בניסן. נציג אם כן את עדי הנוסח בשתי הנקודות. הקטע בסדר עולם שבו נמצאות שתי נקודות אלו הוא: "ובארבעה עשר בו שחטו ישראל פיסחיהן ביום [1×] היה, בו בלילה לקו בכורות. ממחרת [2×] ויסעו מרעמסס...".

הנקודה השלישית היא היום בשבוע של קריעת ים סוף. כאן ההנחה היא שקריעת ים סוף הייתה ביום שביעי של פסח, כלומר כ"א בניסן, ומכאן שתיארוכו השבועי של יום זה שוב ייתן לנו את הקורלציה שבין ימי השבוע והחודש באותה שנה. ואלו הדברים בהקשרם בסדר עולם: "לשחרית אמרו שירה אז ישיר משה ובני ישראל יום [3×] היה והוא היה יום טוב אחרון של פסח".

הנקודה הרביעית היא היום בשבוע שבו נסעו ישראל מאילים ובאו למדבר שור. יום זה מתוארך בתורה: "ויסעו מאילים ויבואו... מדבר סין... בחמשה עשר יום לחדש השני לצאתם מארץ מצרים" (שמות ט"ז, א), כך שקביעת יום זה בתיארוך שבועי נותנת את הקורלציה המבוקשת. גם נקודה זו כפולה טקסטואלית, שכן לאחר קביעת היום השבועי של ט"ו באייר, מסיק מכאן סדר עולם, לפי שניים מעדי הנוסח, את היום השבועי של ראש חודש אייר (שהוא כמובן אותו יום) בשבוע, לכן גם כאן נחשיב זאת כשתי נקודות.

4. הנחה זו הייתה מקובלת בספרות חז"ל כנקודת מוצא, כל עוד לא מוכרחים להניח אחרת: עיין שבת פז ע"ב.

5. למרות שתאריך זה לא הוזכר באופן מפורש בתיאור היציאה ממצרים, הוא עולה מתוך הפסוקים הקודמים בפרק שבהם מצוין התאריך של מכת בכורות: "והיה לכם למשמרת עד ארבעה עשר יום לחדש הזה ושחטו אתו כל קהל עדת ישראל בין הערבים... ועברתי בארץ מצרים בלילה הזה והכיתי כל בכור בארץ מצרים... ושמרתם את המצות כי בעצם היום הזה הוצאתי את צבאותיכם מארץ מצרים ושמרתם את היום הזה לדרתכם חקת עולם בראשן בארבעה עשר יום לחדש בערב תאכלו מצת עד יום האחד ועשרים לחדש בערב" (שמות י"ב, ו-יח). מכל מקום לצורך הקורלציה הדבר החשוב הוא, שסדר עולם מתארך את יציאת מצרים בט"ו בניסן, גם אם היה ניתן לפרש אחרת את הפסוקים. ראה גם להלן בדברי המכילתא שלמדה תאריך זה מהמילים "ממחרת הפסח".

וכך נאמר שם: "...בחמישה עשר יום לחדש השני ו[4×] היה הא למדתה שראש חדש אייר היה ב[5×]". אגב, לנקודה זו חשיבות מיוחדת, שכן ממנה אנו למדים לא רק על שיטתו של סדר עולם, אלא היא כנראה זו שהייתה מקור לשיטתו של סדר עולם, כפי שיובא בהמשך.

הנקודה השישית היא היום בשבוע שבו נסעו מאלוש לרפידים. יום זה לא מתוארך בתורה, אך למרות זאת סדר עולם מתארך אותו גם חודשית וגם שבועית, כך שניתן ללמוד מכאן על הקורלציה של סדר עולם. וכך נאמר שם: "ב[6×] בעשרים ושלשה באייר נסעו מאלוש ויבואו לרפידים..."

הנקודה השביעית עוסקת ביום החנייה במדבר סיני המתוארך בסדר עולם כאחד בסיוון, וניתן לו גם, לפי כמה מעדי הנוסח תיארוך שבועי. וכך נאמר שם: "ב[7×] באחד בסיוון נסעו מרפידים ובאו למדבר סיני..."

הנקודה השמינית והאחרונה, לבו של הדיון, היא התאריך של מתן תורה עצמו, התאריך השבועי והחודשי המופיע מפורשות בסופו של הפרק: "בששה לחדש ניתנו להן את עשרת הדברות ויום [8×] היה".

א.2. סקירת העדים

להלן מוצגת טבלה, ובה משתקפת גרסתם של העדים השונים בשמונה הנקודות הנ"ל. נציין כי בטבלה זו איננו מתייחסים לשינויים לשוניים, דקדוקיים, תחביריים וכיו"ב. לענייננו הקריטריון היחיד לאפיון העדים הוא היום בשבוע שעליו הם מדברים. לא נמצאים, אם כן, בתוך הטבלה ציטוטים מעדי הנוסח אלא נתונים מעובדים, שהם ימי השבוע העולים מתוך העדים. אמנם, במקומות מספר מסתבר שלא ייתכן שהיום המופיע בעד נוסח מסוים מכוון ליום בשבוע, או לחילופין יוצא שהיום בשבוע אינו מתייחס לתאריך החודשי שאליו מתכוונים שאר העדים, ואשר רשום בשורת הכותרת בטבלה. על מקרים ייחודיים אלו נעיר בשולי הטבלה.

עדי הנוסח ⁶	1. י"ד בניסן (שחיתת הפסח)	2. ט"ו בניסן (יציאת מצרים)	3. כ"א בניסן (קריעת ים סוף)	4. ט"ו באייר (הגעה למדבר סין)	5. ר"ח (א') אייר	6. כ"ג באייר (החנייה ברפידים) ⁷	7. ר"ח (א') סיוון	8. ו' בסיוון (מתן תורה)
ג	חמישי	---	שביעי ⁸	ראשון	ראשון	---	שני	שישי
1ג	חמישי	שישי	שביעי	---	---	---	---	---
3ג	חמישי	שישי	---	---	---	---	---	---
ד	חמישי	שישי	חמישי	ראשון	ראשון	ראשון	---	שבת
ה	חמישי	שישי	שביעי	ראשון	ראשון	---	שני	שבת
ל	חמישי	שישי	חמישי	ראשון	ראשון	ראשון	---	שבת
ב	י"ד ⁹	רביעי ¹⁰	רביעי	שבת	ראשון	---	שני	שבת
א	רביעי	רביעי ¹¹	רביעי	ראשון ¹²	ראשון	---	שני	שבת
ס	רביעי	---	רביעי	שבת	שבת	---	שני	שישי
פ	רביעי	---	רביעי	שבת	שבת	---	שני	שישי
ק	רביעי	רביעי	רביעי	---	ראשון	---	שני	שבת
ר	רביעי	חמישי	רביעי	שבת	שבת	---	שני	שישי

6. על עדי הנוסח הללו, מקורם, ופשרם של הסימונים עיין לעיל, הערה 2.
7. ברוב עדי הנוסח לא מוזכר כאן כלל היום בחודש אלא התאריך החודשי בלבד: "(ו)בעשרים ושלשה באייר נסעו מאלוש וכו'". אף על פי כן לשלמות הצגת הדברים ראינו לנכון להציג גם עדים אלו.
8. כמובן שלא ניתן להתייחס לנוסחה זו (הנמצאת גם בכ"י ה) כרלוונטית לנושא, שכן ללא ספק אין הכוונה כאן לימי השבוע, כמו בעדויות האחרות, אלא ליום השביעי ליציאת מצרים, כרצף למספור המופיע קודם לכן, המדווח על מעשיהם של ישראל מדי יום מאז יציאת מצרים. אלא שנוסחה זו קשה במקצת, שכן כבר קודם לכן צוין: "אור שביעי ירדו לים... לשחרית אמרו שירה אז ישיר משה ובני ישראל, יום השביעי היה". מכל מקום מהעדויות האחרות שכן מכוונות ליום בשבוע ניתן ללמוד על הקורלציה המבוקשת.
9. כמובן שאין כאן התייחסות ליום בשבוע, אלא ליום בחודש. אמנם לכאורה הדברים קשים להולמם שכן כבר בתחילת המשפט נאמר: "ובארבעה עשר בו שחטו ישראל פסחיהן", ומה טעם לחזור מיד: "ויום י"ד היה", אלא שלפי כ"י ב גם בתחילת המשפט המצב שונה: "ובי"ד שנה בו שחטו הפסח". אכן הא גופא קשיא, מה פשר "י"ד שנה"?
10. יש לציין שעדות זו יוצאת דופן בכך שהיא אינה מתייחסת לאותו תאריך חודשי שאליו מתייחסות שאר העדויות. הדבר נובע מכפל המשמעות שבמשפט: "ממחרת × ויסעו מרעמסס". כפל המשמעות נעוץ בפיסוק. האם הפיסוק הוא: "ממחרת – × ויסעו מרעמסס", ואז × מתייחס ליום המחרת, יום הנסיעה, כלומר ט"ו בניסן. כך פירשו עדי הנוסח האחרים. לעומת זאת לפי עדים אלו, א, ב, ק, הפיסוק הוא "ממחרת × – ויסעו מרעמסס" ואז × מתייחס ליום הקודם לנסיעה, כלומר התייחסות חוזרת ליום שחיתת הפסח. כך יוצא פער של יומיים כביכול בין שני הענפים המרכזיים, למרות שעניינית יש כאן הבדל של יום.
11. השיבוש כאן (וכן בעד הנוסח ק) גלוי, י"ד וט"ו שניהם ביום רביעי, ואף זה מצטרף להשערה ברבר נחיתותו של ענף נוסח זה, ראה להלן.
12. נוסחה זו הנה תיקון של נוסחה קדומה יותר שהייתה בכתב יד זה, ששם היה כתוב: 'ושבת היתה'.

א.3. ניתוח העדים

מבעד לסבך הנתונים ניתן לראות בעדים השונים שני ענפים מרכזיים החלוקים על טיבה של הקורלציה בין ימי החודש והשבוע באותה שנה:

1. הענף הגורס כי יציאת מצרים הייתה ביום שישי, ר"ח אייר ביום ראשון, ר"ח סיוון ביום שני ומתן תורה (ו' בסיוון) בשבת.
2. הענף הגורס כי יציאת מצרים הייתה ביום חמישי, ר"ח אייר בשבת ומתן תורה (ו' בסיוון) ביום שישי.

אם ננסה לשייך את העדים לאחד מהענפים על סמך הנקודה הראשונה שבה בא לידי ביטוי השוני בין הענפים, שחיטת הפסח (י"ד בניסן), הרי שחלוקת העדים תהיה כדלהלן:

1. ד, ה, ל. מעט הנתונים המצויים ב: נ, ג, 11, ג (חוץ מנקודה האחרונה ב: נ) שייכים אף הם לענף זה.
2. א, ס, פ, ק, ר (גם כ"י ב שייך לענף זה על פי הנקודות הבאות).

עדיפותו של ענף 1 מתבססת על שני טיעונים עקרוניים. הטיעון הראשון הוא תלותם של כל כתבי היד שבענף ב זה בזה, לעומת הגיוון שבענף 1, שבו – מלבד הקשר המשפחתי בין ד (דפוס ראשון) וכ"י ל – ישנם עדים שאינם קשורים זה לזה. במסגרת טיעון זה ניתן להוסיף את עדיפותם של קטעי הגניזה הנמצאים בענף 1.

הטיעון השני מתבסס על בדיקה פנימית של כל אחד מהעדים לכל אורך הפרק, ומנסה לשפוט את טיבו על פי עקביותו, ומנגד לראות בחוסר עקביות עדות לשיבושים – תיקונים שנעשו בתהליך היווצרותו של עד הנוסח בנקודות אחדות בלבד, כך שניתן ללמוד מהנקודות האחרות על הנוסחה המקורית. ניתן לראות אם כן, שבענף 1 – חוץ מחוסר התאמה בודד, שנמצא בנקודה האחרונה שבכ"י נ¹³ – כל העדים עקביים. לעומת זאת בענף 2, מלבד זאת שאין התאמה בין העדים השונים שבתוך הענף,¹⁴ גם בעדים עצמם – לא ניתן למצוא אף כתב יד עקבי אחד: בכ"י ב, א, ק מתגלה חוסר התאמה בנקודות החמישית, השביעית והשמינית שבהן העדים הללו 'הצטרפו' לענף הראשון. לעומתם כ"י ס, פ, ר היו עקביים יותר, אך גם אצלם ישנו חוסר התאמה בנקודה השביעית, שבה הן הצטרפו לענף הראשון.¹⁵

13. ונראה שחוסר התאמה זה נגרם כתוצאה מהשפעת המכילתא ראה להלן.

14. אמנם יש לציין, בשונה מכל הנאמר, שישנה נקודה אחת, נקודה 3, שבה דווקא כל העדים שבענף 2 תואמים זה לזה, בניגוד לגיוון הנמצא בענף 1. למרות זאת לא נראה שיש בכך כדי לערער את המסקנה העולה מהטיעונים האחרים בדבר עדיפותו של ענף 1.

15. ניתן לשער שדווקא בנקודה זו נשארה הנוסחה המקורית ולא תוקנה אף בעדים שהתאמצו לשמור על עקביות, הודות לעובדה שנקודה זו 'מכונסת' במילה אחת בלבד, כך שהיא הצליחה 'להסתתר' מידי המתקנים.

מלבד כל אלה ניתן להצביע על הקושי שבנוסחת ענף זה בנקודות מסוימות, כמו הקושי שבעדים א, ב, ק בנקודה השנייה, שבה הם מתייחסים שוב ליום שחיתת הפסח, למרות שכבר צוין קודם איזה יום הוא בשבוע, ולא נראה שיש טעם לחזור עליו שוב (ועוד: בעד א ועד ק יום רביעי מופיע גם כ"ד וגם כט"ו, כפי שצוין שם בהערה). גם הנקודה הראשונה בעד הנוסח ב קשה להולמה כפי שכבר הערנו על כך בהערות. אם נניח כי ענף זה הושפע בעניין תיארוך יציאת מצרים ממקור תנאי אחר (המכילתא, ראה להלן), הרי שאת השיבושים השונים בתוך הענף יש להסביר על פי ההשערה כי ההשפעה מהמכילתא על סדר עולם הייתה בנקודה העיקרית של יום יציאת מצרים, ואילו בנקודות האחרות לא שמרו כל עדי הנוסח על 'תיקונים' עקביים לאור ה'תיקון' הראשון (לשאלת התפתחותו של ענף זה נחזור בנספח).

מכל האמור עולה כי סביר בהחלט להניח כי ענף 1 הוא הענף המייצג נאמנה את שיטתו של בעל סדר עולם, ומכאן עלינו לנסות לברר את מקורותיו שלו, היינו את המקורות בכתובים שהביאו את בעל סדר עולם לשיטתו. נזכיר כי משימה כפולה לפנינו, האחת – לבסס את שיטתו בדבר הקורלציה שבין ימי השבוע והחודש, שאותה הבהרנו מתוך העדים, והשנייה – לבחון את מקורו לכך שמתן תורה היה בשישי לסיוון (אלא שלאחר בירור הקורלציה, שתי אפשרויות קיימות: או שנתברר לו שמתן תורה היה בשבת, ומכך הוא הסיק על השישי בסיוון או להפך).

ב. מקורות שיטתו של סדר עולם

ב.1. המקור לקורלציה

סדר עולם אינו מסתיר מאתנו את מקורות שיטתו, כך לשונו בנקודה הרביעית (לפי ענף 1):

ומאילים נסעו לאלוש שנ' ויסעו מאילים ויבאו כל עדת בני ישראל אל מדבר סין
הוא אלוש אשר בין אלים ובין סיני בחמשה עשר יום לחדש השני ואחד בשבת
היה. הא למדתה שראש חדש אייר היה באחד בשבת.¹⁶

בפסוק זה, אם כן, מונח המפתח לקורלציה. הפסוק עוסק בט"ו באייר (מפורש בפסוק) וניתן להוכיח כי מדובר ביום ראשון. עלה בידינו כי ר"ח אייר היה באחד בשבת. כיצד, אם כן, ניתן להוכיח שפסוק זה מדבר על יום ראשון?
והרי הפסוק במלואו:

ויסעו מאילם ויבאו כל עדת בני ישראל אל מדבר סין אשר בין אילם ובין סיני
בחמשה עשר יום לחדש השני לצאתם מארץ מצרים (שמות ט"ז, א).
מיד בהמשך מסופר על תלונות בני ישראל ועל פרשת המן:

16. נוסח זה הוא על פי הפנים של מהד' מיליקובסקי, שהיא מהדורה אקלקטית. קטע זה מורכב מהדפוס וכ"י נ. אכן, בתוך הענף אין שינויים רלוונטיים לענייננו.

ויאמר ה' אל משה הנני ממטיר לכם לחם מן השמים ויצא העם ולקטו דבר יום ביומו למען אנסנו הילך בתורתך אם לא. והיה ביום הששי והכינו את אשר יביאו והיה משנה על אשר ילקטו יום יום (שם, ד-ה).

הנחתו של סדר עולם היא כי היום השישי המוזכר כאן הוא היום השישי לדבריו של הקב"ה,¹⁷ והנה יוצא מתוכן הפסוק (לחם משנה – ערב שבת) כי יום שישי זה הוא גם היום השישי בשבוע, כך שדברי הקב"ה היו ביום ראשון. נוסף לכך את ההנחה האומרת כי התלונה הייתה ביום הגיעם למדבר סין, ט"ו באייר, וזאת על בסיס הכלל 'לא בא הכתוב לסתום אלא לפרש', וכיוון שפסוק א' עוסק בביאה למדבר, ופסוק ב' בתלונה – ההנחה היא שהם היו באותו יום – ט"ו באייר. על בסיס אותו כלל נוסף את ההנחה

17. הנחה זו היא הנקודה ה'רכה' בטיעון של סדר עולם. פשט הדברים הוא שיום השישי המוזכר כאן הוא יום השישי ללקיטה, והמן החל לרדת ביום שלאחר התלונה, יום לאחר דיבורו של הקב"ה. את זאת ניתן ללמוד מפסוקים ו-ח: "ויאמר משה ואהרן אל כל בני ישראל ערב וידעתם כי ה' הוציא אתכם מארץ מצרים. ובקר וראיתם את כבוד ה' בשמעו את תלנתיכם על ה' ונחנו מה כי תלנו עלינו. ויאמר משה בת ה' לכם בערב בשר לאכל ולחם לבקור לשבע בשמע ה' את תלנתיכם אשר אתם מלינים עליו ונחנו מה לא עלינו תלנתיכם כי על ה' ". אם המן החל לרדת ממחרת הדיבור, והיום השישי לירידת המן הוא יום שישי בשבוע הרי שיום דיבורו של הקב"ה הוא שבת, וזהו יום ט"ו אייר. כך גם מובא בשם רס"ג בראב"ע (פס' א), ולקמן, בפרק על המכילתא, נשער שזוהי שיטת המכילתא. הגר"א בפירושו לסדר עולם מבחין בבעייתיות זו, דהיינו שמפשט הפסוק עולה שיום השישי הוא שישי ללקיטה ולא לדיבור ורוצה לומר שנקודת המוצא של סדר עולם לפירוש זה היא דווקא מפסוק שמוזכר בסוף הפרק: "ששת ימים תלקטוהו וביום השביעי שבת לא יהיה בו" (פס' כו), וכפי שמפרש הגר"א: "מדקאמר להו ששת ימים תלקטוהו משמע שאותו היום שאמר להם הוא בכלל הששת ימים, ותלקטוהו לא קאי על ששת ימים, שבאותו היום לא לקטו, וראיה לזה מהא דכתיב ותשקט הארץ ארבעים שנה, והא שמנה שנים של שעבוד כושן רשעתיים היה מהן, וכן בכל השופטים חוץ מגדעון, אלא חשיב מאותו המעשה ארבעים שנה, והשקטה היה במותר השנים, וזה כלל גדול". ללא קשר לעצם כללו של הגר"א (ראה במבואו של רטנר פרק כ"א, שהביא סתירה לכך מדברי הגר"א עצמו ממקום אחר, ועל פי זה שיער שחלק מהפירוש אינו מפי הגר"א; אמנם ניתן לתרץ שהגר"א כתב כאן לשיטת סדר עולם בפרק יב), הדברים בהקשר לפרשה זו תמוהים לכאורה, שהרי ציווי זה אמר אותו משה בסוף אותו שבוע, לאחר שהמן שהותירו בשישי לא הבאיש בשבת, ומה עניין זה לתיארוך הציווי שבתחילת הפרק? אלא שיש לפרש את כוונת הגר"א על פי דברי התנחומא (בובר) בשלח כד, עמ' 68: "המתייחסים לפסוק כג: "באותה שעה נזכר ששכח לומר להם פרשת שבת שאמר לו הקב"ה כיון שבאו ואמרו לו אמר להם משה הוא אשר דבר ה' שבתון שבת קודש לה' מחר" וגו'. ופירש הגר"א, שהדברים מתייחסים גם לקטע השני בדברי משה (פס' כה-כו), שנאמרו למחרת (עיין שם ברש"י לפסוק כה על פי המכילתא). ואכן הדברים מפורשים בויקרא רבה (פרשה יג, מהד' מרגליות עמ' רסט-רע): "בשבת מנ', ויתירו אנשים ממנו עד בקר ויקצף עליהם משה, וכיון שכעס שכח מלומר להן הלכות שבת. מה אמ' להן אכלוהו היום כי שבת היום ליי"י" (פס' כה!). לפי זה גם פסוקים אלו נאמרו בעצם על ידי הקב"ה בתחילת הפרק, ביום הגיעם למדבר, ומשום כך מסיק מהם הגר"א לגבי תיאורו של אותו יום (אך ראה שם בחילופי הנוסח שבשלושה כתבי יד חסר פסוק זה, ועיין בהערה 6 שם). שוב ראיתי שטיעון זה – הקדמת דברי הקב"ה לתחילת הפרק בעקבות תיאורכם של חז"ל – מפורש בתוספות שבת פז ע"ב, ד"ה ואותו יום.

שבאותו יום הייתה גם תשובת ה' (פס' ד-ה). 'יוצא אם כן שיום ראשון בשבוע זה שהקב"ה דיבר בו אל משה הוא יום ט"ו באייר, המוזכר בפסוק א. הקורלציה אם כן הוכחה: ט"ו באייר – יום ראשון, ר"ח אייר – יום ראשון, ר"ח ניסן – יום שישי, יציאת מצרים – יום שישי וכו'.

כעת נמצאים אנו בפני חלקה השני של המשימה: בירור מקורותיו של סדר עולם בהצבת תאריכו של מתן תורה ביום השישי בסיוון שהוכח שהוא יום שבת, קביעה שבה הוא מסיים את פרק ה': "בשלישי בששה לחדש ניתנו להן עשרת הדברות ויום שבת היה" (כ"י נ).

ב.2. המקור לתיארוכו של מתן תורה

אמנם כבר הזכרנו כמה פעמים כי לאחר הוכחת הקורלציה די לסדר עולם למצוא במקורות את אחד התיארוכים של מתן תורה, השבועי או החודשי, וכך יוכח ממילא התיארוך הנוסף. אלא שבפסוקים המתארים את מתן תורה לא מפורש באופן ישיר אף אחד מתיארוכים אלו, ואף סדר עולם עצמו לא מציין את מקורותיו. מסיבה זו משימתנו זו סבוכה יותר מהקודמת, שכן כאן דומה שעלינו להתמודד עם הכתובים, ללא עזרתו של סדר עולם כדי להוכיח את מסקנתו של סדר עולם. ננסה למצוא בדבריו הקודמים רמז להנחות שהובילו אותו למסקנה זו. המשפטים הקודמים לקביעה הנידונה הם:

בשני באחד בסיוון נסעו מרפידים ובאו למדבר סיני ומצאו ענני כבוד עליו. כל חמשת הימים היה משה עולה אל ראש ההר ויורד להגיד לעם את כל דברי ה' ולהשיב דבריהן לפני המקום.

המשפט הראשון מפורש בכתובים:

בחדש השלישי לצאת בני ישראל מארץ מצרים ביום הזה באו מדבר סיני. ויסעו מרפידים ויבאו מדבר סיני ויחננו במדבר ויחן שם ישראל נגד ההר (שמות י"ט, א-ב).

על פי הנחתו של סדר עולם ש"לא בא הכתוב לסתום אלא לפרש" (סדר עולם פרק א, בעניין שמו של פלג), הרי שכיוון שהפסוק פותח "בחדש השלישי" אם כן "ביום הזה" הוא אחד בחודש השלישי הוא חודש סיוון. לעומת זאת לא ברור כיצד הגיע סדר עולם לקביעתו השנייה על חמשת הימים שבהם עלה וירד משה מן ההר. ועוד יש לברר את מהותם של חמישה ימים אלו, אם תחילתם הוא הראשון בחודש וסיומם בחמישי, או אולי תחילתם בשני וסופם בשישי.

הצעתנו היא, שכוונת סדר עולם לחמשת הימים שתחילתם בשני לסיוון וסופם בשישי לסיוון, כאשר פרשנות הפסוקים שתוצג להלן היא שהובילה אותו לכך. הנחתו

הבלתי-כתובה של סדר עולם היא שכל עליותיו של משה בהשכמה היו,¹⁸ ומכאן חישוב הימים הבא. בפסוק ג מתוארת העלייה הראשונה של משה להר:

ומשה עלה אל האלהים ויקרא אליו ה' מן ההר לאמר כה תאמר לבית יעקב ותגיד לבני ישראל.

עלייה זו אם כן היא בשני בסיוון. בפסוקים ד-ו מוסר הקב"ה את דבריו אל משה, ובפסוקים ז-ח משה מעביר לעם את המסר, וחוזר להר:

ויבא משה ויקרא לזקני העם וישם לפניהם את כל הדברים האלה אשר צוהו ה'. ויענו כל העם יחדו ויאמרו כל אשר דבר ה' נעשה וישב משה את דברי העם אל ה'.

העלייה שבסיומו של פסוק ח מתרחשת אם כן בשלישי בסיוון. ברם, בפסוק ט ישנו קושי בסדר הדברים:

ויאמר ה' אל משה הנה אנכי בא אליך בעב הענן בעבור ישמע העם בדברי עמך וגם כך יאמינו לעולם ויגד משה את דברי העם אל ה'.

דברי ה' שבתחילת הפסוק הם המשכה של העלייה השנייה שמתוארת בסוף פסוק ח (שלישי בסיוון), אך סיומו של פסוק ט קשה: מהם דברי העם שאותם מחזיר משה אל ה', והרי כעת הוא קיבל דברים מה' ועליו להחזיר דווקא את דברי ה' אל העם? בנקודה זו אנו משערים שסדר עולם הניח הנחה המתבקשת מהקושי דלעיל: הייתה כאן ירידה של משה לעם, למרות שאינה מתוארת במפורש (שהרי הוא לא יכול לקבל דברים מהעם ללא ירידה אליהם). בירידה זו קיבל משה כפי הנראה מסר של הסכמה מהעם בדומה למסר שקיבל בפעם הקודמת. שוב עלה משה (ברביעי בסיוון בהשכמה) אל ההר,¹⁹ גם כאן

18. הנחה זו מפורשת בגמרא, שבת פו ע"א, וברש"י שם, ד"ה לעולם.

19. הנחה פרשנית זו הוראה בסיומו של פסוק ט רמז לירידה ועלייה נוספות של משה עולה מפורשות מדברי מכילתא דרבי ישמעאל (מסכתא דבחדש יתרו פרשה ג, עמ' 210-211, וראה שם הערה 13, הבאנו את הדברים בארוכה לקמן בפרק על המכילתא), וכן במכילתא דרשב"י (יתרו יט ט, עמ' 140), ומדבריהם המובאים בברייתא בשבת דף פז ע"א. בשני המקורות האחרונים מובאת דעתו של ר' יוסי בר (ובמכילתא דרשב"י: ביר') יהודה, שהמסר שאותו הוריד משה ביום השני היה מצוות הגבלה, למרות שהיא מפורשת רק בפסוקים הבאים (וראה שם בשבת תוספות ד"ה בתלתא). אמנם איננו מחויבים לומר שכך היא דעת סדר עולם, ומה עוד, שדעות אחרות של תנאים הוזכרו במקורות הנ"ל, הטוענים כי המסר של משה לעם היה אחר. על כן העדפנו לשער בדברי סדר עולם שמשה קיבל מהקב"ה את המסר הכתוב במפורש בפסוק ט, ומהעם שמע את הסכמתם על כך. כל זה נראה לעניות דעתי קרוב יותר לפשוטו של מקרא. אכן, כל זה בדברי סדר עולם. חלק מפרשני המקרא פירשו פסוק זה ללא הוספת עליה וירידה, כך פירשו רשב"ם (לפסוק ח), ראב"ע (ט) ורמב"ן (ח), כל אחד על פי דרכו, כשהמשותף להם הוא כאמור היעדר העלייה והירידה הנוספות. אלא שלשיטת סדר עולם נצרך לנו אותו יום נוסף, ולכן נראה לנו לצרפו לדברי חז"ל במקורות האחרים.

ללא אזכור מפורש בכתובים, החזיר לה' את דברי העם, הנקודה היחידה שמפורשת, וקיבל מהקב"ה את הציוויים שבפסוקים י-ג:

ויאמר ה' אל משה לך אל העם וקדשתם היום ומחר וכבסו שמלתם. והיו נכנים ליום השלישי כי ביום השלישי ירד ה' לעיני כל העם על הר סיני. והגבלת את העם סביב לאמר השמרו לכם עלות בהר ונגע בקצהו כל הנגע בהר מות יומת. לא תגע בו יד כי סקול יסקל או ירה ירה אם בהמה אם איש לא יחיה במשך היבל המה יעלו בהר.

דברי ה' הללו נאמרו, לפי החישוב דלעיל, ברביעי בסיוון, שהרי משה שוב עלה כדי לקבלם. והנה בפסוקים אלו נאמר במפורש עוד כמה ימים נותרו למעמד הר סיני: "וקדשתם היום [ד' בסיוון] ומחר [ה' בסיוון]", כי ביום השלישי [ו' בסיוון] ירד ה' לעיני כל העם וכו'". כך מתואר גם בפסוקים שלאחר מכן (פס' יד-טז):

וירד משה מן ההר אל העם ויקדש את העם ויכבסו שמלתם. ויאמר אל העם היו נכנים לשלושת ימים אל תגשו אל אשה. ויהי ביום השלישי בהית הבקר ויהי קלת וברקים וענן כבד על ההר וקל שפר חזק מאד ויחרד כל העם אשר במחנה.

כעת נוכל לחזור לדברי סדר עולם: "כל חמשת הימים היה משה עולה אל ראש ההר ויורד להגיד לעם את כל דברי ה' ולהשיב דבריהן לפני המקום". פירוש: בשני בסיוון עלה משה לראשונה להר וירד, בשלישי עלה וירד שוב, וכן ברביעי, ואם כי לא מצינו עליה בחמישי בסיוון, מכל מקום בשישי בסיוון שוב מצינו עליה (פס' כ): "וירד ה' על הר סיני אל ראש ההר ויקרא ה' למשה אל ראש ההר ויעל משה", וירידה (פס' כה): "וירד משה אל העם ויאמר אלהם", כך שבהחלט ניתן לפרש "כל חמשת הימים" במובן שזה היה עיקר עיסוקו בחמישה ימים אלו, ולא דווקא שבכל אחד מחמשת הימים הללו הוא עלה וירד. ומכאן למסקנתו של סדר עולם: "בשלישי בששה לחדש ניתנו להן עשרת הדברות ויום שבת היה", כלומר – בשלישי לשלושת הימים שבפסוק (ויהי ביום השלישי), שהוא החמישי ל'חמשת הימים' והוא השישי בסיוון, ניתנו עשרת הדיברות, ועל פי הקורלציה הידועה, יום שבת היה.

ג. סיכום

שיטת סדר עולם בתיארוכו של מתן תורה בנויה על שתי הנחות. האחת – הקורלציה הטוענת כי א' בסיוון חל באותה שנה ביום שני, קורלציה הנובעת מהפסוק העוסק בט"ו באייר (שמות ט"ז, א; הנחה זו עצמה מתבססת על הנחה נוספת שהחודשים 'כסדרם', דהיינו אייר חסר); השנייה – תורה ניתנה בו' בסיוון, ודבר זה נלמד מחישוב עליותיו וירידותיו של משה בתחילת פרק י"ט. מצירופן של שתי הנחות אלה עולה כי יום מתן תורה היה בשבת.

פרק שני: שיטת מכילתא דרבי ישמעאל

משלושה מקומות במכילתא (להלן: מוקדים), העוסקים בשלושה תאריכים שונים, עולה שיטתה בנוגע לקורלציה בין ימי החודש וימי השבוע בשנת יציאת מצרים. התאריך הראשון – יום יציאת מצרים, השני – יום ט"ו באייר (תחילת פרשת המן) והשלישי – הימים הראשונים של חודש סיוון (עד מתן תורה). בשלושה מוקדים אלו קובעת המכילתא את ימות השבוע של אותם תאריכים, כך שניתן לאמת את שיטת המכילתא על בסיס השוואתם. כל זאת על סמך ההנחה, ששימשה אותנו כבר בחקירת סדר עולם, האומרת כי חודש ניסן היה מלא וחודש אייר חסר.

א. המוקד הראשון: יום יציאת מצרים [מסכתא דויהי בשלח פרשה א]

נציג תחילה את הנוסח המופיע שבמהדורת הורוויץ (עמ' 83):²⁰

יום חמישי נסעו ממצרים ובאו עד רעמסס וביום שישי ובשבת שבתו שם ובאחד בשבת שהוא רביעי לנסיעתן התחילו ישראל מתקנין כליהם.

לפי נוסח זה ט"ו בניסן היה ביום חמישי ומכאן גם א' בניסן, כלומר יום קודם משיטת סדר עולם, הסובר שר"ח ניסן היה ביום שישי. נוסח זה מבוסס על שני דפוסים ראשונים, קושטא רע"ה, וונציה ש"ה. לעומת זאת מענף אחר של נוסח שנשתמר בשישה עדי נוסח עולה שיצאו ממצרים ביום חמישי בדומה לקורלציה של סדר עולם. אלא שבתוך ענף זה יש חילופים רבים, וכדי לדון בהם נציגם בשיטה הסינופטית, ולמען הסדר הטוב נסמך אליהם גם את נוסח הדפוס הראשון:²¹

[ד = דפוסים ראשונים; א = כ"י אוקספורד 151; כ = מינכן 117.1; ק = קטע גניזה קיימברג T-S C4.8; 2ק = קטע גניזה OR 1080 13.7; מ = מדרש חכמים כ"י בהמ"ל ms. 4937; ט = ילקוט שמעוני]

ד: יום ה' נסעו ממצרים. ובאו עד רעמסס וביום שישי ובשבת שבתו שם ובאחד בשבת שהוא רביעי לנסיעתם התחילו ישראל מתקנין כליהם

א: נסעו מערב שבת ובשבת ובאחד בשבת שהוא רביעי לנסיעתן התחילו ישראל מתקנין את כליהם

כ: נסעו מערב שבת ובשבת ובאחד בשבת שהוא שלישי לנסיעתם התחילו ישראל מתקנין את כליהם

20. ובהערה 13 העיר המהדיר על יחס נוסח המכילתא אל שיטת סדר עולם.

21. עדי הנוסח של המכילתא מתוארים בספרו של מנחם כהנא, אוצר כתבי יד של מדרשי ההלכה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 37-49 (וראה שם, עמ' 38, הערה 3 על שאלת תלותם של שני הדפוסים הראשונים). כתבי יד אוקספורד, מינכן ובית המדרש לרבנים (מדרש חכמים) מופיעים במהד' הורוויץ; קטע הגניזה הראשון מופיע בספרו של מנחם כהנא, קטעי מדרשי הלכה מן הגניזה, ירושלים תשס"ה, עמ' 35, וקטע הגניזה השני שם, עמ' 37. קטעי הגניזה וכן כתבי יד אוקספורד ומינכן מופיעים במאגר כתבי היד האינטרנטי של אוניברסיטת בר אילן.

ק1: נסעו [] רב שבת ובשבת ובאחד ובשני בשבת [שהוא] רביעי לנסיעתן התחילו ישראל מתקנין [א]ת כין []

ק2: נסעו מערב שבת ובשבת ובאחד בשבת שהוא רביעי לנסיעתן התחילו ישראל מתקנין את כליהן

מ: נסעו מערב שבת ובשבת ובאחד בשבת וברביעי לנסיעתן היו מתקנין את כליהם
ט: נסעו מערב שבת ובשבת ובאחד בשבת שני בשבת שהוא רביעי לנסיעתן היו מתקנין את כליהם

המשותף לכל העדים חוץ משני הדפוסים הראשונים הוא שיציאת ישראל ממצרים הייתה בערב שבת. ברם, לפי זה יום א בשבוע הוא היום השלישי לנסיעתם, ויום ב בשבוע הוא הרביעי לנסיעתם, וכאן בנקודה זו – יום תיקון הכלים – מרובים החילופים בענף זה. בין שלוש לארבע שיטות מצינו בנקודה זו: בכ"י אוקספורד ובקטע הגניזה השני קיימת סתירה: יום א בשבוע הוא הרביעי לנסיעתם, ונתון זה עומד בסתירה לנתון שיצאו מערב שבת; בכ"י מינכן מדובר על יום א השלישי לנסיעתם שבו התחילו ישראל לתקן כליהם; בכ"י בהמ"ל, בקטע הגניזה הראשון ובילקוט שמעוני מדובר על יום ב הרביעי לנסיעתם, אלא שבכ"י בהמ"ל מושמט ציון היום השבועי.

מלבד ריבוי החילופים בענף זה ישנן גם בעיות מהותיות ברוב הנוסחים: בכ"י אוקספורד ובקטע הגניזה קיימת כאמור סתירה; לפי כ"י מינכן קשה מדוע אמרו האיקוטרין לעם ישראל כבר ביום השלישי שהם צריכים לחזור, אלא אם כן נעמיד שהיה זה בסוף היום; בכ"י בהמ"ל קשה חוסר האזכור של יום ב בשבוע, ואף בילקוט שמעוני יש בעיה תחבירית בנקודה זו.²²

נוכל להסביר את שלל הבעיות בענף זה אם נניח שהנוסח המקורי היה כמו זה שבד"ר, שהיציאה ממצרים הייתה ביום ה בשבוע, ומכאן שתיקון הכלים היה ביום א בשבוע, הוא היום הרביעי לנסיעתם. לאחר שנוצר ה'תיקון' ביום היציאה מיום ה בשבוע לערב שבת נוצר הצורך להתאים את המשך המשפט בנוגע ליום תיקון הכלים. גישה אחת הייתה להפוך את יום א בשבוע ליום ב; גישה אחרת הייתה להפוך את היום הרביעי לנסיעתם ליום השלישי לנסיעתם, וגישה שלישית, אולי מחוסר שימת לב, הותירה את הסתירה על מקומה.

בעקבות הדברים ברצוני להציע אם כן השערה נועזת מעט, והיא שלמרות המיעוט היחסי של עדי הנוסח בענף הראשון – רק שני הדפוסים הראשונים – מכל מקום ענף זה הוא המשקף את הנוסח המקורי של המכילתא.²³ אלא שאף אם לגבי מוקד זה יש מקום

22. לכאורה קיימת בעיה מהותית גם בנוסח הדפוסים, במילים 'וביום השישי', שלכאורה חסר האירוע שקרה בו. אך בעיה זו קיימת אף בשאר עדי הנוסח לגבי שבת או אחד בשבת, ונראה שכוונת ניסוח זה היא רק למנות את הימים מהנסיעה עד ליום תיקון הכלים.

23. אמנם בובר, בהערותיו על מדרש 'לקח טוב', שמות, בשלח, הערה יד (מהד' בובר עמ' 82), הכריע כענף השני, ועיין להלן בנספח.

לבעל הדין לחלוק, הרי שמהמוקד הבא עולה בבירור כי הקורלציה של המכילתא 'מוקדמת' ביום מהקורלציה של סדר עולם.²⁴

ב. המוקד השני: יום ט"ו באייר
[מסכתא דויסע בשלח פרשה א (עמ' 159)]

נפתח בעובדה שבמוקד זה אין שינויים בין עדי הנוסח, דהיינו הנוסח שנציג להלן, נוסח הפנים במהדורת הורוויץ מופיע ללא שינויים (הנוגעים לנידון דידן) גם בדפוס הראשון וגם בכ"י מינכן (כ"י אוקספורד חסר כאן, ואין קטעי גניזה). מוקד זה חשוב במיוחד משום שמלבד שניתן ללמוד ממנו על הקורלציה, הוא גם מגלה את המקור של בעל המכילתא עצמו לקורלציה. כמו כן מוקד זה מציין במפורש את שני המוקדים האחרים שבמכילתא המהווים השלכות לקורלציה שמקורה, כאמור, במוקד זה.

על הפסוק בשמות ט"ז, א: "ויסעו מאילם ויבאו כל עדת בני ישראל אל מדבר סין אשר בין אילם ובין סיני בחמשה עשר יום לחדש השני לצאתם מארץ מצרים", נאמר במכילתא:²⁵

'ויסעו מאילם ויבאו' – למה נאמר יום, מגיד שאותו היום אירעה שבת להיות שהיא סדורה ובאה מששת ימי בראשית עד שנתנה להם לישראל [בעשרים ושנים באייר. ד"א]²⁶ בחמשה עשר יום לחדש – למה נאמר יום, לידע באיזה יום נתנה

24. אמנם מן המכילתא דרשב"י (עמ' 49), בקטעים שסודרו מתוך מדרש הגדול (עמ' רנו), עולה סיוע ברור לענף השני: "ויגד למלך מצרים נסעו בני ישראל מרעמסס לסכות ומסכות לאיתם ומאיתם לפי החירות ערב שבת ושבת ואחד בשבת שהן חמשה עשר וששה עשר ושבעה עשר, בשני בשבת >שהוא רביעי< (הוספה זו שבמוסגר – של רד"צ הופמן עפ"י הילקוט) לנסיעתן שהוא יום שמנה עשר היו ישראל מציעין בהמתן ומתקנין כליהן לצאת אמרו להן קטרין הגיע פרתוזמא שלכם לחזור למצרים כענין שנא' דרך שלשת ימים נלך במדבר". הדמיון הברור לדרשת המכילתא דרבי ישמעאל יערער את הטענה כי מדובר בשני מדרשים נפרדים ואין ללמוד מאחד על משנהו, ואם אכן טענה זו לא תעמוד, הרי שלכאורה ראיה מכרעת לפנינו לטובת הענף השני, וקושיה גדולה על התאמת הדברים למקומות הבאים בשתי המכילות. אלא שעדיין צריכה להיבדק האפשרות שמא לפנינו עיבוד שיצא מידי מסדר מדרש הגדול (יעוין שם במבואו של מלמד, עמ' נה-נח, המצדד בכך שמסדר מדרש הגדול עיבד את מקורותיו, ומנגד, תגובתו של המהדיר של מדרש הגדול לשמות, מדרכי מרגליות, בהקדמתו שם עמ' 6 בהערה, שעיבוד המסדר היה בארגון החיצוני של הדברים ולא בנוסח המקורות גופם. בעניין זה ראה גם: י' טובי, המדרש הגדול – מקורותיו ומבנהו, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ד, פרק שישי ובייחוד עמ' 387-388), ועיין עוד במדרש הגדול שם, מדור חילופי נוסחות, שהביא מגיליון כ"י בית המדרש לרבנים נוסחה המתאימה את שיטת המדרש לשיטת המכילתא דרבי ישמעאל.

25. וכן הוא, בשינויים קלים, במכילתא דרשב"י, עמ' 105.

26. הורוויץ הסגיר מילים אלו כיוון שהן חסרות בדפוסים הראשונים (ורק שם, אולי מחוסר הבנתם), וביאר הורוויץ מילים אלו שהמן החל לרדת בט"ז באייר יום א בשבוע (תואם לקורלציה שבסמוך), כך ששבת הראשונה שנצטוו עליה הייתה בכ"ב באייר. ובפירוש מאיר עין הביא מילים אלו מהילקוט שמעוני ופקפק במקוריותם, אך כאמור הן מתאשרות מכתבי היד.

תורה לישראל ניסן שיצאו בו ישראל ממצרים אירע להיות בחמישי בשבת השלים
ניסן אירע אייר להיות בשבת חסר אייר אירע סיון להיות באחד בשבת, ואומר
'ממחרת הפסח יצאו' (במדבר ל"ג, ג) ואומר 'בחמשה עשר יום לחדש השני ואומר'
'בחדש השלישי לצאת בני ישראל מארץ מצרים' (שמות י"ט, א) נמצאת אומר
בחדש השלישי בששי בחדש בששי בשבת.

במוקד זה רואים אנו בבירור כי הקורלציה לשיטת המכילתא מוקדמת ביום מאשר
לשיטת סדר עולם – יציאת מצרים ביום חמישי, ר"ח אייר וכן ט"ו בו בשבת. אלא
שבדומה לסדר עולם גם כאן מוקד זה הוא המקור לקורלציה כולה, ומפתיע הוא שאותו
מקור מוביל את בעל המכילתא לקורלציה שונה. המשפט המכריע הוא: "בחמשה עשר
יום לחדש למה נאמר יום לידע באיזה יום נתנה תורה לישראל ניסן שיצאו בו ישראל
ממצרים אירע להיות בחמישי בשבת השלים ניסן אירע אייר להיות בשבת". פירושם של
דברים אלו הוא כי מפסוק זה עולה כי יציאת מצרים הייתה ביום חמישי. כיצד? כמובן
יום יציאת מצרים הוא השלכה רחוקה של הקורלציה הבאה לידי ביטוי בתאריך שבפסוק
זה עצמו, לאמר: ניתן להוכיח שפסוק זה העוסק בט"ו באייר חל בשבת, ומנקודה זו
משתלשלת הקורלציה כולה עד ליציאת מצרים. אלא שעיקר השאלה היא: מניין
למכילתא שפסוק זה עוסק בשבת?

שיטתו של סדר עולם תסייע להבחין בקלות במקורה של המכילתא. סדר עולם כזכור
קבע כי פסוק זה העוסק בט"ו באייר חל ביום ראשון דווקא, וזאת על סמך הדברים
שבפסוק ה: "והיה ביום הששי והכינו את אשר יביאו והיה משנה על אשר ילקטו יום
יום", וההנחה כי אותו יום השישי, חוץ מהיותו שישי בשבוע וערב שבת, הוא גם היום
השישי לסיפור שבפסוקים א-ב, ולדבריו של הקב"ה בתחילת הפרק, כך שפסוק א עוסק
ביום ראשון. אך כאמור לעיל ניתן לערער על קביעת סדר עולם, שיום השישי הוא השישי
לדברי הקב"ה. האפשרות האחרת, ואולי גם הפשוטה יותר, היא שיום השישי הוא השישי
לירידת המן שמתחילה יום לאחר דברי הקב"ה²⁷ (ודברי משה לעם שהיו באותו יום),
ומכאן שדברי הקב"ה היו בשבת, ובצירוף ההנחה (המשותפת גם לסדר עולם) שדברי ה'
היו ביום הגיעם למדבר סין, עולה כי פסוק א מתרחש בשבת, כלומר ט"ו באייר היה
בשבת. עד כאן הוכחת הקורלציה, ומכאן פתוחה הדרך לעָבֵר – יציאת מצרים, ט"ו
בניסן, ביום חמישי, ולעתיד – מתן תורה, ו' בסיוון, ביום שישי. ועל כך בייחוד – במוקד
השלישי.

27. כך עולה מפסוקים ו-ז: "ויאמר משה ואהרן אל כל בני ישראל ערב וידעתם כי ה' הוציא אתכם מארץ
מצרים. ובקר וראיתם את כבוד ה' בשמעו את תלנתיכם על ה' ונחנו מה כי תלונו תלינו עלינו",
ומהמשך שם בפסוקים יג-יד: "ויהי בערב ותעל השלו ותכס את המחנה ובבקר היתה שכבת הטל
סביב למחנה. ותעל שכבת הטל והנה על פני המדבר דק מחספס דק ככפר על הארץ".

ג. המוקד השלישי – תחילת חודש סיוון ויום מתן תורה
[מסכתא דבחדש יתרו פרשות א-ג (עמ' 203-212)]

על פי האמור עד כאן, כיוון שהמכילתא חלוקה על סדר עולם בהנחה הראשונה שלו – הקורלציה, ומקדימה ביום (בשבוע) את הלוח החודשי, הרי שאם היא קובעת שמתן תורה היה ביום שישי, הרי זה אומר שהיא מסכימה עם הנחתו השנייה של סדר עולם שמתן תורה היה בו' בסיוון, כפי שמפורש במוקד השני. אכן הסכמה זו אינה בגדר הסכמה גרדא, אלא שבמכילתא, בניגוד לסדר עולם, מבואר ההליך הפרשני המוביל להנחה זו. נעקוב אחר הליך זה. נציין אף כאן שהנוסח שיובא להלן עולה הן מן הדפוסים הראשונים, הן מכתבי היד אוקספורד ומינכן, שנוגע לקורלציה הנדונה. בפרשה א על הפסוק: "בחדש השלישי לצאת בני ישראל מארץ מצרים ביום הזה באו מדבר סיני" (י"ט, א), נאמר במכילתא (עמ' 204):

ביום הזה באו מדבר סיני. ראש חדש היה, לכך נאמר בחדש השלישי לצאת בני ישראל מארץ מצרים.

פסוק זה אם כן עוסק בא' בסיוון (יום ראשון בשבוע על פי הקורלציה). על פסוק ג שם: "ומשה עלה אל האלהים ויקרא אליו ה' מן ההר לאמר כה תאמר לבית יעקב ותגיד לבני ישראל", נאמר במכילתא בפרשה ב (עמ' 207):

ומשה עלה אל האלהים. זה יום שני.

זאת על בסיס ההנחה האומרת כי כל עליותיו של משה בהשכמה היו. עלייה זו של משה הייתה אם כן ביום שני בשבוע שהוא ב' בסיוון. על העלייה הבאה (ג' בשבוע ובחודש) המפורשת בסוף פסוק ח: "וישב משה את דברי העם אל ה'", לא מתעכבת המכילתא, אך על סיומו הקשה של פסוק ט ("ויגד משה את דברי העם אל ה'"), ששיערנו שמכאן למד סדר עולם על עלייה נוספת, מאריכה המכילתא (פרשה ב) בהצגת דעות שונות, שהמשותף לכולן הוא אותן ירידה ועלייה נוספות של משה שאינן מפורשות בכתובים (עמ' 210):

'ויגד משה את דברי העם אל ה''. וכי מה אמר המקום למשה לאמר לישראל או מה אמרו לישראל למשה לאמר למקום. ר' יוסי הגלילי אומר, מתוך שנאמר והגבלת את העם סביב לאמר. ר' אליעזר בן פרטא אומר, וכי מה אמר המקום לאמר לישראל או מה אמרו לישראל למשה לאמר למקום, אלא מתוך שנאמר ויבא משה ויספר לעם אמר להם אם מקבלים אתם עליכם עונשים בשמחה, הרי אתם מקבלים שכר, ואם לאו הרי אתם מקבלים פורענות, וקבלו עליהן עונשין בשמחה...

נחלקו כאן (ובהמשך הקטע) התנאים על המסר שאותו העביר משה מהעם אל ה', אך המשותף הוא שמשה ירד מההר "באמצע פס' ט'" כדי למסור לעם את דברי ה'

שבתחילת הפסוק, קיבל מהם תגובה כל שהיא, וחזר להר בסוף אותו פסוק.²⁸ יוצא אם כן שעלייה זו שבסוף פסוק ט חלה בד' לחודש ובד' בשבוע. בעלייה זו ה' מצווהו (פס' י-יא):

ויאמר ה' אל משה לך אל העם וקדשתם היום ומחר וכבסו שמלתם. והיו נכנים ליום השלישי כי ביום השלישי ירד ה' לעיני כל העם על הר סיני.

ובמכילתא פרשה ג (עמ' 211):

ויאמר ה' אל משה לך אל העם וקדשתם היום – זה יום רביעי, 'ומחר', זה יום חמישי, 'והיו נכנים ליום השלישי', זה יום ששי, שבו נתנה תורה... 'והיו נכנים ליום השלישי' – זה יום ששי שבו נתנה תורה, שנאמר, 'כי ביום השלישי ירד ה' לעיני כל העם על הר סיני'.

המונח 'יום שלישי' הוא זה שגישר בין היום הרביעי (בשבוע ובחודש) שאליו הגענו בסוף פסוק ט, לבין היום השישי (כנ"ל) יום מתן תורה. עד כאן פירשנו את המוקד השלישי כמכוון לימי השבוע, מה שמתאים לקורלציה של המוקד השני. ברם, ניתן לטעון כי 'יום שני' המופיע בפרשה ב אינו יום שני בשבוע אלא יום שני בחודש, וכן בימים שלהלן, ומכאן אי-אפשר להוכיח את הקורלציה ממוקד זה, כיוון שלא ניתן לדעת על יומו בשבוע של מתן תורה. אבל נראה כי הלשון הסתמית 'יום שני' וכן להלן 'שלישי רביעי', וכו' אינה מסתברת כיום בחודש, שבדרך כלל מצוין כ'שני בחודש' וכדומה.²⁹

ד. סיכום

המוקד הברור ביותר במכילתא הוא המוקד השני, וממנו נראה לנו להכריע כי שיטת המכילתא חולקת על סדר עולם בנוגע לקורלציה באותה שנה בין ימי החודש והשבוע, מחלוקת הנובעת מפרשנות שונה לפסוקים בשמות פרק ט"ז, כששורש המחלוקת כנראה בפסוק ה ("והיה ביום השישי"), וענפה העיקרי בפסוק א ("בחמשה עשר יום לחדש השני") אם לפרשו כיום ראשון (סדר עולם) או בשבת (מכילתא), כך שלפי המכילתא יש להקדים ביום בשבוע את הלוח של סדר עולם. לעומת זאת בנוגע לפרשנות הפסוקים בפרק י"ט, פרשנות שהובילה את סדר עולם למסקנה כי מתן תורה היה בו' בסיוון, נראה

28. וראה בהערת המהדיר שם על שיטות אחרות של פרשני המקרא ליישוב הקושי, ללא אותה הנחה המשותפת לתנאים.

29. אמנם במכילתא דרשב"י, עמ' 137, הגרסה היא "זה היום השני", ולהלן (שם, עמ' 140) "ויאמר ה' אל משה לך אל העם וקדשתם היום זה יום הרביעי. ומחר וכבסו שמלתם ושיטבלו ביום החמישי", וה"א היידוע הבאה לפני הימים מטה לומר שהכוונה היא לימי החודש, הרגילים לבוא עם ה"א היידוע לפני המספר, ככל מספר סידורי, ולא לימי השבוע, שהמספר בהם הפך לשם עצם פרטי, שאינו מקבל ה"א היידוע לפניו, וצריך עיון. ראוי גם לציין שיש שם (בעמ' 140 לפני כן) חילופי נוסח: יום שלישי או יום השלישי.

שיש הסכמה בין סדר עולם למכילתא, אלא שדווקא הסכמה זו בתאריך החודשי של מתן תורה היא זו שהובילה לכך (בהתחשב במחלוקתם בקורלציה) שהם חלוקים בקשר ליום בשבוע שבו ניתנה תורה: שיש (מכילתא) או שבת (סדר עולם).

בנוגע לשני המוקדים האחרים הנטייה שלנו היא להשוותם למוקד השני, ולטעון שאף הם מסכימים לקורלציה של המוקד השני. אך מכל מקום אף אם אין הכרעה חד-משמעית בנוגע לשני מוקדים אלו, כיוון שהמוקד השני הנו חד-משמעי, הרי שלהלן נכנה קורלציה זו שבה יציאת מצרים הייתה ביום חמישי ומתן תורה ביום שיש, כשיטת המכילתא. ומכאן, שאת ענף הנוסח האחר במכילתא (יציאת מצרים ביום שיש) מסתבר לראות כהשפעה של שיטת סדר עולם על שיטת המכילתא, כשם שאת ענף הנוסח האחר בסדר עולם (יציאת מצרים ביום חמישי) נראה כהשפעה של שיטת המכילתא על שיטת סדר עולם.

כאן המקום לאמירה עקרונית על כלל השיטות המתוארות עד כה. לאור ריבוי עדי הנוסח בכל אחד מהמקורות יכול הרוצה לחלוק על זיהוי השיטות עם המקורות המסוימים, אך עיקר המטרה במאמר זה היא להצביע על המסורות הקיימות ולדון ביחס בינן לבין עצמן מחד גיסא, וביחס בינן לבין הכתובים מאידך גיסא. למרות הטיפול האינטנסיבי במקורות – שאלת זיהוי המסורות עם חיבור מסוים היא משנית מנקודת ראותו של מאמר זה.

פרק שלישי: שיטת רבי יוסי בברייתות שבבבלי

המשותף לשני המקורות שראינו עד כה הוא התאריך החודשי של מתן תורה – ו' בסיוון, ומחלוקתם היא בתאריך השבועי, מחלוקת הנובעת משיטות שונות בקורלציה שבין ימות השבוע לימי החודש, כך שלפי המכילתא ניתנה תורה ביום שיש ולפי סדר עולם בשבת.

א. מחלוקת תנא קמא ור' יוסי בברייתא

והנה בבבלי מצאנו שיטה שלישית, כאשר מחלוקתה עם השיטות האחרות סובבת דווקא סביב התאריך החודשי. לשיטה זו ניתנה תורה לא ב' כי אם ב' בסיוון. מטרננו היא לברר את המקורות לשיטה זו, וכן את היחס בין שיטה זו בדבר התאריך החודשי לבין התאריך השבועי, כלומר לבחון אם שיטה זו מתאימה לאחת מהקורלציות בלבד, או שאין קשר הכרחי בין הדברים. זו לשון הברייתא (שבת פו ע"ב):

תנו רבנן: ³⁰ בששי בחדש ניתנו עשרת הדברות לישראל. רבי יוסי אומר: בשבעה בו.

30. ברייתא זו מופיעה בשני מקומות נוספים: יומא ד ע"ב ותענית כח ע"ב. בשני מקומות אלו הפתיחה היא 'תניא'. שינוי נוסף קיים ביומא, ששם הנוסח הוא 'ניתנה תורה לישראל', ובדקדוקי סופרים שם

כדי להתחקות על שורשי המחלוקת נלך בעקבות הסוגיות בשבת וביומא היוצרות זיקה בין מחלוקת זו למחלוקות אחרות ונבדוק אם יש בזיקות אלו כדי ללמדנו על שורשה של המחלוקת. נציין שבשלב זה מטרתנו היא למצוא ביסוס לשיטת ר' יוסי, ובשלב מאוחר יותר נעמוד בייחוד על אופייה של המחלוקת בינו לבין תנא קמא.

ב. הזיקה לסוגיית פולטת שכבת זרע

בשבת (פו ע"א) עוסקת הסוגיה בתוספתא מקוואות (פ"ו ה"ו), שחלקה הראשון קיים במשנה (שם, פ"ח מ"ג). כך מובא בגמרא:

ת"ר פולטת שכבת זרע ביום השלישי – טהורה, דברי רבי אלעזר בן עזריה. רבי ישמעאל אומר: פעמים שהן ארבע עונות, פעמים שהן חמש עונות, פעמים שהן שש עונות. רבי עקיבא אומר: לעולם חמש. ואם יצאתה מקצת עונה ראשונה – נותנין לה מקצת עונה ששית.

יסודה של המחלוקת בפסוקים שנזכרו לעיל משמות י"ט, י-יא:

ויאמר ה' אל משה לך אל העם וקדשתם היום ומחר וכבסו שמלתם. והיו נכנים ליום השלישי כי ביום השלישי ירד ה' לעיני כל העם על הר סיני.

ההנחה הפרשנית של חז"ל לפסוקים אלו היא כי מטרת הפרישה היא, שבמתן תורה לא ייטמאו בשכבת זרע, ואף אם אישה תפלוט שכבת זרע שנקלטה, היא אינה מטמאה מכיוון שהימים שחלפו גורמים לה להסריח "ואינו שכבת זרע הראוי להזריע".³¹ לאור ההנחה (שנומקה לעיל, בניתוח סדר עולם) שמצוות הפרישה נאמרה לבני ישראל ביום ד' בסיוון, מסיקה הגמרא כי ר' אלעזר בן עזריה, הפוסק שהפולטת ביום השלישי טהורה, סובר כת"ק דרבי יוסי, שמתן תורה היה בר' בסיוון, כך שאישה שעוד שימשה בד' בסיוון (קודם הפרישה) תהיה טהורה 'ביום השלישי' הוא ו' בסיוון, ומכאן שהפולטת ביום השלישי לתשמיש – טהורה. לעומת זאת רבי ישמעאל, הדורש פער של שתיים עד שלוש יממות בין התשמיש לפליטה, כלומר שהפליטה תהיה ביום הרביעי לתשמיש, סובר כרבי יוסי, שבז' בסיוון ניתנה תורה, ורק כשעברו ארבעת הימים מד' ועד ז' (כמובן שהספירה שבתוספתא כוללת את יום התשמיש) – האישה טהורה. אף רבי עקיבא המחמיר ודורש מינימום של חמש עונות, מסכים עקרונית עם רבי ישמעאל³² (ובשיטת רבי יוסי), אלא שבנקודה אחרת הוא חלוק, שהוא סובר שהתורה הקפידה על עונות, שכן את צו הפרישה הם קיבלו כבר בבוקרו של יום הרביעי, וזאת על פי הכלל בסוגייתנו "משה בהשכמה עלה ובהשכמה ירד".

אות (ש), העיר שבכ"י רומי ב' הנוסח הוא "עשרת הדיברות", כמו בשבת ותענית.

31. רש"י שם ד"ה לג' ימים.

32. רש"י שם ד"ה לעולם.

מה ניתן ללמוד מזיקה זו על שורשי המחלוקת בין ת"ק לרבי יוסי בתאריך מתן תורה? נראה שלא הרבה. למרות שהמחלוקת שבמשנה ובתוספתא מקוואות קדומה למחלוקת ת"ק ורבי יוסי, במישור של פער הדורות בין התנאים בשתי המחלוקות (רבי יוסי בן חלפתא הוא תלמידו של רבי עקיבא) – מתוך הזיקה הברורה בין הפסוקים בשמות למחלוקת במקוואות, ומכיוון שבסוגיות הש"ס אין ניסיון להעלות גורמים אחרים למחלוקת התנאים במקוואות, מסתבר לומר שמחלוקת היסוד היא המחלוקת בתאריך מתן תורה,³³ מחלוקת שניתן להבין את שורשיה בפירוש הפסוקים, והעובדה שהיא הגיעה אלינו דרך רבי יוסי ות"ק אין בה כמובן כדי לומר שהם הראשונים שנחלקו בה, ומתוך מחלוקת זו נבעה המחלוקת על פולטת שכבת זרע. לסיכומה של נקודה זו: לא עלה בידינו למצוא מתוך הזיקה שיצרה הגמרא לסוגיית הפולטת שכבת זרע מקור ושורש למחלוקתם של רבי יוסי ות"ק על תאריך מתן תורה.

ג. הזיקה למחלוקת בפרשנות שמות כ"ד

במסכת יומא (ד ע"א-ע"ב) יוצרת הגמרא זיקה נוספת בין מחלוקת ת"ק ורבי יוסי למחלוקת תנאים אחרת העוסקת אף היא בפרשנות פסוקים השייכים באופן זה או אחר למתן תורה. המדובר הוא על המחלוקת הבאה:

תניא כוותיה דריש לקיש: משה עלה בענן ונתכסה בענן ונתקדש בענן כדי לקבל תורה לישראל בקדושה, שנאמר 'וישכן כבוד ה' על הר סיני' (שמות כ"ד, טז). זה היה מעשה אחר עשרת הדברות, שהיו תחלה לארבעים יום, דברי רבי יוסי הגלילי. רבי עקיבא אומר: 'וישכן כבוד ה' – מראש חודש, ויכסהו הענן – להר, ויקרא אל משה – [משה] וכל ישראל עומדין, ולא בא הכתוב אלא לחלק כבוד למשה. רבי נתן אומר: לא בא הכתוב אלא למרק אכילה ושתייה שבמעיו, לשומו כמלאכי השרת. רבי מתיא בן חרש אומר: לא בא הכתוב אלא לאיים עליו, כדי שתהא תורה ניתנת באימה, ברתת ובזיע, שנאמר 'עבדו את ה' ביראה וגילו ברעדה' (תהילים ב', יא).³⁴

מחלוקת זו עוסקת בפרשנותם של הפסוקים בסוף פרשת משפטים (פרק כ"ד). פרק זה עוסק בעלייה של משה להר ובהכנות אליה. בסוף הפרק מופיעים הפסוקים:

- (טו) ויעל משה אל ההר ויכס הענן את ההר.
- (טז) וישכן כבוד ה' על הר סיני ויכסהו הענן ששת ימים ויקרא אל משה ביום השביעי מתוך הענן.
- (יז) ומראה כבוד ה' כאש אכלת בראש ההר לעיני בני ישראל.

33. וכך הוא בלשון הרמב"ם בפירוש המשנה (מהד' ר"י קאפח עמ' שנא): "ולמדו כולם ממה שאמר יתעלה היו נכונים לשלשת ימים אל תגשו אל אשה ונחלקו מתי היתה אזהרה זו".

34. מחלוקת זו (בין רבי יוסי הגלילי ורבי עקיבא) מופיעה גם במכילתא דרשב"י (יתרו יט ט, עמ' 140), וראה בהערה 8 שם למקבילות נוספות.

(יח) ויבא משה בתוך הענן ויעל אל ההר ויהי משה בהר ארבעים יום וארבעים לילה.

השאלה העקרונית היא על איזו עלייה מדובר בפרק זה? האם זוהי העלייה למתן תורה הרגיל, לאמור עשרת הדיברות, או עלייה זו הייתה לאחר מכן לקבלת שאר התורה? השאלה הפרשנית הספציפית היא אם "ששת ימים" שבפסוק טז מכוונים לא' עד ו' בסיוון המוזכרים כבר בפרק י"ט, ואז "ביום השביעי" הוא ז' בסיוון, או אלה הימים שלאחר מתן תורה, ז' עד י"ב בסיוון, והשביעי הוא י"ג בסיוון? בשאלה זו חלוקים התנאים בברייתא. רבי יוסי הגלילי נוקט את האפשרות השנייה: זה היה מעשה אחר עשרת הדיברות. תורה ניתנה בו' בסיוון (פרק י"ט), ובפרק כ"ד מתוארים האירועים העוקבים מז' עד י"ב בסיוון, כשבי"ג בסיוון (ביום השביעי שבפסוק טז) עלה משה לקבל את שאר התורה. רבי עקיבא לעומתו נוקט את האפשרות הראשונה: פרק זה עוסק בתחילת חודש סיוון כמו פרק י"ט. ששת הימים הם א' בסיוון עד ו' בו, והיום השביעי הוא ז' בסיוון.

מה הזיקה בין מחלוקת זו למחלוקת ת"ק ורבי יוסי? נתאר זיקה זו בדרך השלילה: אין אפשרות לומר שפרק י"ט ופרק כ"ד עוסקים שניהם בתאריך של נתינת עשרת הדיברות כשהאחד מתאריך אותו בו' בסיוון והאחר בז' בסיוון. לכן לא ניתן לצרף יחד את דעתו של ת"ק דרבי יוסי (שלצורך העניין, וכן מתוך הנחותינו בפרק על סדר עולם, נטען שמקורו הוא פרק י"ט), שבו' בסיוון ניתנו עשרת הדיברות עם פרשנותו של רבי עקיבא בפרק כ"ד שהיום השביעי שם הוא ז' בסיוון, ובו ניתנו עשרת הדיברות.³⁵ ובלשונה של הגמרא:

במאי קא מיפלגי רבי יוסי הגלילי ורבי עקיבא? בפלוגתא דהני תנאי. דתניא: בששה בחודש ניתנה תורה לישראל, רבי יוסי אומר: בשבעה בו. מאן דאמר בששה – בששה ניתנה, ובשבעה עלה (דכתיב 'ויקרא אל משה ביום השביעי' [שמות כ"ד, טז]). מאן דאמר בשבעה – בשבעה ניתנה, ובשבעה עלה, [דכתיב ויקרא אל משה ביום השביעי]. רבי יוסי הגלילי סבר לה כתנא קמא, דאמר בששה בחודש ניתנה תורה, הלכך, זה היה מעשה אחר עשרת הדיברות, 'וישכן כבוד ה' על הר סיני ויכסהו הענן ששת ימים' (שם) – למשה, ויקרא אל משה ביום השביעי – לקבולי שאר תורה. דאי סלקא דעתך וישכן כבוד ה' מראש חדש, ויכסהו הענן – להר, ויקרא אל משה ביום השביעי – לקבולי עשרת הדיברות – הא קבילו להו משה, והא אסתלק ענן משה! ורבי עקיבא סבר לה כרבי יוסי, דאמר בשבעה בחדש ניתנה תורה לישראל.

הגמרא מציגה את ההתניה כך: ת"ק אינו יכול לסבור כרבי עקיבא אלא כרבי יוסי הגלילי, ולכאורה ניסוח הדברים קשה: הרי יסודה של הסוגיה כאן היא מחלוקתם של רבי יוסי

35. ויעוין שם במהרש"א, חידושי אגדות, שהקשה על קביעה זו, וניסה להציע אפשרות ליישב את שתי השיטות, ובתירוצו שם.

הגלילי ורבי עקיבא, ומחלוקת זו רוצה הגמרא לתלות במחלוקת האחרת של ת"ק ורבי יוסי, ואם כן ראוי היה שהגמרא תציג דווקא את ההתניה ההפכית: רבי עקיבא אינו יכול לסבור כת"ק אלא כרבי יוסי. ועוד קשה, הרי הגמרא פותחת ואומרת: רבי יוסי הגלילי סבר לה כת"ק, אך מוכיחה שת"ק סבר לה כרבי יוסי הגלילי! והרי אין הדברים שקולים! ונראה ליישב קושי אחד במשנהו. אין לגמרא צורך להדגיש את ההתניה ההפכית, שרבי עקיבא מחויב לסבור כרבי יוסי, שהרי לא מדובר בשתי נקודות שונות שהגמרא צריכה ליצור זיקה ביניהם, אלא היא היא! רבי עקיבא הסובר שבז' עלה משה לקבל את עשרת הדיברות אומר ממש את דברי רבי יוסי.³⁶ הגמרא רוצה להדגיש את הזיקה בין רבי יוסי הגלילי לת"ק דרבי יוסי. וכיוון שיסוד הסוגיה כאן הוא מחלוקת רבי יוסי הגלילי ורבי עקיבא, ניסוח הגמרא הוא "ר' יוסי הגלילי סבר לה כת"ק", ואמנם מבחינה לוגית ההתניה היא הפוכה: ת"ק מחויב לסבור כר' יוסי הגלילי, אלא שמכיוון שכבר נוצרה הזיקה בין ר' עקיבא ורבי יוסי, ומאידך ת"ק ור' יוסי הגלילי מתיישבים זה עם זה, ועורך הסוגיה רוצה להשלים את התמונה של תליית המחלוקת שבסוגייתנו, הוא מנסח זאת באופן שכביכול ר' יוסי הגלילי תלוי בת"ק, אך מיד מבהיר שהתלות הלוגית היא הפוכה. האם לאור הזיקה המוצגת כאן יש בידינו למצוא שורש למחלוקת ת"ק ורבי יוסי? דומני שאין זה בלתי-מתקבל על הדעת לטעון שאכן כך. אמנם התלות הלוגית שנוסחה לעיל, האומרת שת"ק מחויב לסבור כר' יוסי הגלילי יכולה להטעות כאילו רק לאחר שת"ק קבע את שיטתו בתאריך מתן תורה, נבעו ההשלכות בפרשנות פרק כ"ד, אך כמובן שטעות אופטית כאן. אין לזהות בין נביעות לוגיות לנביעות ראליות. משל למה הדבר דומה, לנביעה האומרת כי מתוך כך שבגדי נרטבו נובע כי ירד גשם. הרי לא רטיבות בגדי גרמה לירידת הגשם, אלא שהאדם המסיק על מאורע אחד מתוך ידיעה על מאורע אחר יכול להסיק על התרחשותו של ב' מתוך ידיעתו על התרחשותו של א', למרות שבמציאות הראלית התרחשותו של א' היא זו שגרמה להתרחשותו של ב'. כך הדברים בסוגייתנו. הלומד את דעתו של ת"ק בתאריך מתן תורה מסיק על פרשנותו של ת"ק לפסוקים בפרק כ"ד, אך שיטתו של ת"ק עצמו יכולה להיווצר בדרך ההפוכה: מתוך שיטתו בפרק כ"ד הוא הסיק על התאריך של מתן תורה. אך אם לגבי ת"ק הדברים אינם נראים רלוונטיים, שכן לכאורה הוכחנו לעיל, בפרק על סדר עולם, את שיטתו מתוך הפסוקים בפרק י"ט, אמנם כשאנו מגיעים לשיטת רבי יוסי הדברים מסתברים להיות כסדר שתואר. כוונתי לומר, והדברים מפורשים ברש"י,³⁷ ששיטתו של רבי יוסי שבז' בסיוון ניתנו עשרת

36. ואמנם לא זכיתי להבין את דברי המאירי ביומא שם שלאחר שסקר את מחלוקת רבי יוסי הגלילי ורבי עקיבא וכתב בשיטת רבי עקיבא: "וקראו בשביעי לקבל עשרת הדברות", הוסיף לאחר כמה מילים: "ולדברי הכל בששה בסיוון ניתנו עשרת הדברות" (בית הבחירה, יומא, ירושלים תשל"ה, עמ' 1).

37. זו לשון רש"י בשבת פו ע"ב: "בששה בחדש כו' – דהא דכתיב ויכסהו הענן ששת ימים ויקרא אל משה ביום השביעי – סבירא להו כר' יוסי הגלילי, דאמר בפרק קמא דיומא (ד ע"א) זה היה מעשה אחר עשרת הדברות, ור' יוסי סבירא ליה דמשה וכל ישראל עומדים לקבל עשרת הדברות, ולא בא הכתוב אלא לחלק כבוד למשה". רש"י תולה את מחלוקת ת"ק ורבי יוסי במחלוקת שביומא, למרות שסוגיית הגמרא בשבת כלל לא מזכירה את הדברים. נעיר כי מפירוש המיוחס לרש"י בתענית כח

הדיברות נובעת כתוצאה מפרשנותו בפרק כ"ד, שהרי בפסוקים בפרק י"ט קשה 'לתחוב' יום נוסף, מה עוד שלשיטת ת"ק עצמו הוספנו עלייה וירידה נוספים למשה, וממילא יום נוסף, מעבר לכתובים המפורשים, כך שקשה להבין כיצד ניתוסף לרבי יוסי יום נוסף על פי פסוקים אלו. אמנם אם רבי יוסי קיבל את פרשנותו של רבו המובהק, רבי עקיבא, לפרק כ"ד, הרי שמפורש שם, לפי פרשנות זו, שתאריך מתן תורה היה בז' בסיוון. את דרכו של רבי יוסי בהתמודדות עם פסוקי פרק י"ט מתווה הסוגיה בשבת, על פי היסוד: יום אחד הוסיף משה מדעתו. מכאן ששיטתו של ר' יוסי הגלילי החולק על רבי עקיבא בפרשנות פרק כ"ד היוותה תנאי הכרחי לפרשנותו ה'פשוטה' (ללא ההוספה של יום אחד מדעתו של משה) של ת"ק בפרק י"ט היא היא פרשנותו של סדר עולם.

ד. סיכום

השערנו היא כי שורש המחלוקת בין ת"ק ורבי יוסי בתאריך מתן תורה נעוץ בפרשנות פרק כ"ד. רבי יוסי מקבל את פרשנותו של רבו ר' עקיבא, שפרק כ"ד עוסק בימים הראשונים של חודש סיוון, וממילא מפורש שם שניתנו עשרת הדיברות ביום השביעי, הוא ז' בסיוון. ת"ק לעומתו מקבל את פרשנותו של ר' יוסי הגלילי לפרק כ"ד, לאמור, פרשייה זו מתרחשת לאחר מתן תורה, ולא ניתן ללמוד ממנה על תאריכו של מתן תורה, ומכאן הוא חופשי לפרש את פרק י"ט כפשוטו, וממנו עולה (כפי שפורט לעיל בשיטת סדר עולם), שבו' בסיוון ניתנו עשרת הדיברות.

פרק רביעי: היחס בין השיטות השונות לקביעת תאריך מתן תורה

א. היחס בין הנתונים שהצטברו עד כה

את הנתונים שהצטברו בידינו עד כה, ביחס לתאריכו של מתן תורה, ניתן לסווג לשניים: נתונים על היום בחודש ונתונים על הקורלציה שבאותה שנה (ומצירופם – נתונים על היום בשבוע). ביחס ליום בחודש שתי שיטות לפנינו, האחת היא שיטת סדר עולם, המכילתא ות"ק שבבבלי – ו' בסיוון, והשנייה היא שיטתו של רבי יוסי – ז' בסיוון. ביחס לקורלציה שוב שתי שיטות, האחת היא שיטת סדר עולם – ר"ח סיוון ביום שני, והשנייה שיטת המכילתא – ר"ח ביום ראשון. כיוון שהמכילתא וסדר עולם מסכימים לגבי היום

ע"ב, מסתמן אחרת: "רבי יוסי אומר בשבעה – וטעמייהו מקרא במסכת שבת בפרק רבי עקיבא". יוצא לפי זה ששורש המחלוקת הוא בפסוקי פרק י"ט שמביאה הגמרא בשבת, אלא שכל המעיין בגמרא רואה שאין בפסוקים המפורטים שם כדי להסביר את המחלוקת. ואכן אין להשליך מהפירוש המיוחס לרש"י אל רש"י עצמו, וגברא אגברא קא רמית". אלא שדברי הפירוש המיוחס לרש"י קשים מצד עצמם. ואולי יש לפרש את המילה "טעמייהו" לא כשורש נקודת המחלוקת דווקא, אלא כהרחבתה של כל שיטה וביסוסה בתוך הפסוקים ולא דווקא בנקודה שבה היא חולקת על השיטה שמנגד.

בחודש, הרי שמחלוקתם בקורלציה יוצרת מחלוקת לגבי היום בשבוע שבו חל מתן תורה: לפי סדר עולם – שבת, ולפי המכילתא – שישי.

כעת עלינו לנסות לבחון את שיטותיהם של ת"ק ור' יוסי ביחס לקורלציה. ראשית ננסה לנתח זאת בדרך אפריורית: האם יש דרך להסיק את יחסו של ת"ק, הסובר שבו' ניתנה תורה, לקורלציה – כלומר האם הוא סובר שביום שישי או בשבת ניתנה תורה; או לחילופין על יחסו של רבי יוסי, הסובר שבז' בסיוון ניתנה תורה, לקורלציה, כלומר שבת או יום ראשון? על פני הדברים לא נראה שאין דרך כזו, וממילא אין במחלוקת שביניהם לתרום לבירורה של המחלוקת בין סדר עולם והמכילתא על הקורלציה. אלא שגם אם לא נוכל להסיק דבר על שיטתו של אחד מהם, מכל מקום נראה שעל המחלוקת בכללותה ניתן לומר דבר ביחס לקורלציה. בפשטות היה נראה לומר שאם מצאנו מחלוקת על התאריך בחודש, הרי שבשאר הנתונים שבאותו עניין ישנה הסכמה בין הצדדים, כלומר ישנה הסכמה על הקורלציה בין ת"ק ור' יוסי, או כשיטת סדר עולם או כשיטת המכילתא, כך שאם הם סוברים כשיטת הקורלציה של סדר עולם – ת"ק יסבור שבת ור' יוסי ראשון, ואם כשיטת המכילתא – ת"ק יסבור שישי ור' יוסי שבת. אם השערה זו צודקת יצא שמחלוקת ת"ק ור' יוסי הפוכה באופן סימטרי למחלוקת סדר עולם והמכילתא. במחלוקת הראשונה ישנה הסכמה על הקורלציה ואי-הסכמה על היום בחודש, ואילו במחלוקת השנייה ישנה הסכמה על היום בחודש ואי-הסכמה על הקורלציה. כיוון שבשתי המחלוקות ישנה הסכמה בדבר אחד ואי-הסכמה בשני – מחויב להיות שיש ביניהם מחלוקת על היום בשבוע של מתן תורה. עד כאן הניתוח האפריורי.

ב. שיטתו של רבא בנוגע ליחס בין הנתונים שבמחלוקת ת"ק ור' יוסי

בניגוד לאפשרות שהעלינו בשורות האחרונות (שהמחלוקת היא על היום בחודש) המבוססת כאמור על המגמה לצמצם את מחלוקת ת"ק ור' יוסי למישור אחד בלבד, טוען רבא במסכת שבת (פו ע"ב - פז ע"א), שכשם שהם חלוקים על היום בחודש כך הם נחלקו גם על הקורלציה. זו לשון הגמרא:

אמר רבא: דכולי עלמא – בראש חדש אתו למדבר סיני, כתיב הכא 'ביום הזה באו מדבר סיני' (שמות י"ט, א), וכתיב התם 'החדש הזה לכם ראש חדשים' (שם י"ב, ב), מה להלן – ראש חדש, אף כאן – ראש חדש. ודכולי עלמא – בשבת ניתנה תורה לישראל, כתיב הכא 'זכור את יום השבת לקדשו' (שם כ', ז), וכתיב התם 'ויאמר משה אל העם זכור את היום הזה' (שם י"ג, ג), מה להלן – בעצומו של יום, אף כאן – בעצומו של יום. כי פליגי – בקביעת דירחא; רבי יוסי סבר: בחד בשבא איקבע ירחא, ובחד בשבא לא אמר להו ולא מידי – משום חולשא דאורחא. בתרי בשבא אמר להו 'ואתם תהיו לי ממלכת כהנים' (שם י"ט, ו), בתלתא אמר להו מצות הגבלה, בארבעה עבוד פרישה. ורבנן סברי: בתרי בשבא איקבע ירחא, בתרי בשבא לא אמר להו ולא מידי – משום חולשא דאורחא,

בתלתא אמר להו ואתם תהיו לי. בארבעה אמר להו מצות הגבלה, בחמישה עבוד פרישה.

בניגוד לנראה מהסתכלות ראשונה אין בדבריו של רבא כדי להסיט את מחלוקתם מהמפורש – היום בחודש – אל הלא מפורש – הקורלציה, שכן קל להיווכח, שמחלוקתם זו לגבי הקורלציה אינה מסבירה את מחלוקתם לגבי היום בחודש, אלא מיתוספת אליה. יש לעיין, אם כן, מה הניע את רבא להוסיף על מחלוקתם המפורשת מחלוקת נוספת? נוסף על כך שמלשונו של רבא 'כי פליגי' משתמע שהוא אכן בא להסיט את נקודת המחלוקת, כשימוש הרגיל של מונח זה בש"ס.³⁸ אלא שהפתרון מונח לפנינו: "ודכולי עלמא – בשבת ניתנה תורה לישראל". בכך שהוסיף רבא את המחלוקת לגבי הקורלציה, נוצר המצב שלמרות שהם חלוקים ביחס ליום בחודש יש ביניהם הסכמה ביחס ליום בשבוע. להבהרת העניין ראינו להרחיב במקצת באשר ליחסים ההדדיים של מוקדי הסוגיה:

שלושה משתנים לפנינו – היום בחודש שבו ניתנה תורה (כשהערכים האפשריים הם ו' או ז'), היום בשבוע (והערכים שישי או שבת, ותאורטית גם ראשון) והקורלציה שבאותה שנה (והערכים: ר"ח ביום ראשון או ביום שני). היחס בין המשתנים הוא כדלהלן: קביעתם של ערכים בשניים מהמשתנים, משפיעה על הערך של המשתנה השלישי, כך שניתן לומר שישנם שני ערכים בלתי-תלויים וערך שלישי תלוי. לדוגמה: אם נקבע שהקורלציה היא: ר"ח סיוון ביום ראשון, והיום בחודש של מתן תורה הוא ו' בסיוון, יוצא שהיום בשבוע (המשתנה התלוי) הוא יום שישי. לחילופין אם המשתנים הבלתי-תלויים היו היום בשבוע (שישי) והיום בחודש (ו') – יוצא שהמשתנה התלוי הוא הקורלציה – ר"ח סיוון יום ראשון. וכן באופציה השלישית: המשתנים הבלתי-תלויים הם היום בשבוע (שישי) והקורלציה (ר"ח בראשון), יוצא שהמשתנה התלוי הוא היום בחודש (ו'). נציג זאת כתבנית:

$$[\text{משתנה א (בלתי-תלוי)} + \text{משתנה ב (בלתי-תלוי)}] \leq \text{משתנה ג (תלוי)}$$

כעת נשתמש במשתנים אלו לניתוח המחלוקות. כשאנו נתקלים במחלוקת לגבי אחד המשתנים אנו מניחים כי משתנה זה הוא אחד המשתנים הבלתי-תלויים (לצורך העניין: א), וכל שיטה הכריעה בו אחרת. עוד אנו מניחים כי חוץ מהמחלוקת שלפנינו ישנה הסכמה בנוגע לשאר הנתונים בסוגיה. לכן מסתבר שלגבי המשתנה הבלתי-תלוי הנוסף (ב) קיימת הסכמה, ואם כן המשתנה התלוי (ג) יהיה ממילא שנוי במחלוקת, אלא שמחלוקת זו (על משתנה ג) אינה עקרונית, והיא מתקבלת דווקא מתוך כך שישנה הסכמה לגבי המשתנה הבלתי-תלוי הנוסף (ב). אם כן בכל מחלוקת לגבי אחד

38. וכגון ברכות נב ע"ב: "אמר רבא: בברא כולי עלמא לא פליגי דברא משמע, כי פליגי בבורא, בית שמאי סברי: בורא – דעתיד למברא; ובית הלל סברי: בורא נמי דברא משמע", ושם מא ע"א: "וכי פליגי רבי יהודה ורבנן – במילתא אחריתי פליגי".

המשתנים, עלינו לברר מהו המשתנה הבלתי-תלוי הנוסף שלגביו קיימת הסכמה (ב), ומהו המשתנה התלוי (ג) שלגביו אמנם יש מחלוקת אלא שהיא אינה עקרונית אלא נובעת 'ממילא'. נציג בתבנית אף את המחלוקת:

$$[א] (מחלוקת בלתי-תלויה) + ב (הסכמה בלתי-תלויה) \leq ג (מחלוקת תלויה)$$

כעת יכולים אנו לגשת לניתוח מחלוקת ת"ק ור' יוסי. כיוון שהמחלוקת המפורשת של ת"ק ור' יוסי היא במשתנה החודש (משתנה א), הרי ששתי אפשרויות לפנינו. האפשרות הראשונה: שמשתנה הקורלציה הוא המשתנה הבלתי-תלוי הנוסף (ב), ולגביו קיימת הסכמה, וממילא – המשתנה התלוי (ג) הוא משתנה השבוע ולגביו קיימת מחלוקת (תלויה).

האפשרות השנייה: משתנה השבוע הוא הבלתי-תלוי הנוסף (ב) ולגביו קיימת הסכמה, וממילא – משתנה הקורלציה הוא התלוי (ג) ולגביו קיימת מחלוקת (תלויה). בניתוח הראשוני של הסוגיה (לעיל, פרק רביעי סעיף א) הנחנו כאפשרות הראשונה, שמשתנה היום בשבוע הוא התלוי (ג), וערכו מתקבל רק כתוצאה מבירור הערכים בשני המשתנים האחרים (הבלתי-תלוי). והנחה זו נבעה מכך שמשתנה היום בשבוע נראה פחות עקרוני ממשתנה הקורלציה, ולכן העדפנו להניח שהמשתנה הבלתי-תלוי הנוסף (ב) הוא הקורלציה [שכן גם לשיטות המכילתא וסדר עולם הוא בלתי-תלוי], וכתוצאה מכך המשתנה של היום בשבוע הוא התלוי. נסכם הצעה זו:

$$1. [א] חודש (מחלוקת בלתי-תלויה) + ב קורלציה (הסכמה בלתי-תלויה) \leq ג שבוע$$

(מחלוקת תלויה)

כאן אנו מגיעים לחידושו של רבא. רבא מצא בדרשות הפסוקים דרך ישירה (גזרה שווה) לקביעת ערכו של משתנה השבוע ללא תלות במשתנים האחרים,³⁹ כך שמשתנה השבוע הוא המשתנה הבלתי-תלוי (ב), וממילא, ורק ממילא, נובעת המחלוקת על הקורלציה, והוא הופך להיות התלוי (ג). כעת מובן המונח 'כי פליגי' שרבא משתמש בו. מונח זה אכן מסיט את נקודת המחלוקת, אך אינו מסיט אותה ממשתנה התאריך בחודש אל משתנה הקורלציה, שכן המחלוקת במשתנה החודש נותרה בעינה, אלא מסיט אותה ממשתנה היום בשבוע (שסברנו שהוא התלוי, ולכן חלוקים בו), אל משתנה הקורלציה, ההופך להיות 'תלוי', ודווקא משתנה השבוע הוא הבלתי-תלוי שלגביו ישנה הסכמה.

39. רטנר במבואו כותב, ש"דעת רבא שכ"ע סוברים כן מחמת שכן הוא מפורש בסדר עולם סוף פרק ה' בשישי לחדש נתנה להם עשרת הדברות ויום שבת היה...", וקשה הרי שם מפורש גם שבו' סיוון נתנה תורה בנגוד לשיטת ר' יוסי, ואם כן, מה לנו להתאים את דעתו של רבי יוסי ליום השבועי של סדר עולם ולהוביל למחלוקת בקורלציה?

2. רבא [א חודש] (מחלוקת בלתי-תלויה) + ב שבוע (הסכמה בלתי-תלויה) $\leq$ ג
קורלציה (מחלוקת תלויה)

לשיטת רבא אם כן, ערכו של משתנה הקורלציה הוא פונקציה של מחלוקת ת"ק ור' יוסי בתאריך החודשי של מתן תורה, כך ששיטת ת"ק בקורלציה תואמת לשיטת סדר עולם, ושיטת ר' יוסי תואמת לשיטת המכילתא.

במישור הלוגי קיימת גם אפשרות שלישית. לאחר שדחינו את האופציה שהמשתנה התלוי (ג) הוא משתנה השבוע, והעלינו את ההצעה כי המשתנה התלוי הוא משתנה הקורלציה, נותר לבדוק אם ניתן להחליף את משתנים (א) ו-(ג) (שהרי בשניהם יש מחלוקת). לאמור: ת"ק ור' יוסי הסכימו על משתנה השבוע – שבת, והוא נותר המשתנה הבלתי-תלוי השני (ב). אלא שהמשתנה הבלתי-תלוי הראשון, שבו נחלקו, הוא דווקא משתנה הקורלציה, כשת"ק בשיטת סדר עולם ור' יוסי בשיטת המכילתא, ואז יוצא שהמשתנה התלוי הוא משתנה החודש, כשבעצם אין מחלוקת עקרונית לגביו, אלא שלשיטת ת"ק בקורלציה ובהתחשב ביום בשבוע – שבת, יוצא שמתן תורה חל בו' בסיוון, ולשיטת ר' יוסי בקורלציה ובהתחשב ביום בשבוע (כנ"ל), יוצא שמתן תורה חל בז' בסיוון.

3. (רבא ?) [א קורלציה] (מחלוקת בלתי-תלויה) + ב שבוע (הסכמה בלתי-תלויה) $\leq$ ג
חודש (מחלוקת תלויה)

כעת נבדוק אם אפשרות שלישית זו יכולה להוות הסבר חדש לדברי רבא. לפי אפשרות זו טענתו המחודשת של רבא היא שהמחלוקת המוצגת בברייתא אינה המשתנה הבלתי-תלוי אלא דווקא התלוי, ולכן הוא מעמיד את עיקר המחלוקת ביחס לקורלציה, שבה ניתן לדעתו לנמק את שני הצדדים במחלוקת בפירוש הפסוקים (בניגוד למשתנה השבוע, ששם הוא העדיף להציג הסכמה, אולי מחוסר מקורות לשני צדדים חלוקים במשתנה זה). לפי אפשרות זו, דברי רבא, ובייחוד המונח 'כי פליגי', מתפרשים כפשוטם: למרות שהצגת המחלוקת היא על התאריך החודשי של מתן תורה, מלמדנו רבא כי בעצם מחלוקת זו היא רק השלכה של שני משתנים אחרים, האחד הוא משתנה השבוע, שלגביו ישנה הסכמה, והשני הוא משתנה הקורלציה, שהוא שורש המחלוקת (ואכן רבא מרחיב בהצגתם של שני משתנים בלתי-תלויים אלו). כעת רבא אכן מסיט את המחלוקת, לא במשתנה התלוי כמו שהצגנו בהסבר הקודם, אלא את עיקר המחלוקת – את המחלוקת במשתנה הבלתי-תלוי הוא מסיט מהמשתנה החודשי, העולה מפשט הברייתא, אל משתנה הקורלציה.

לפי הסבר זה בדברי רבא תעלה השאלה – מה הניע את רבא לפרש את מחלוקת התנאים שלא כפשוטה, ולהסיט אותה ממשתנה החודש אל משתנה הקורלציה? ניתן להסביר זאת הן בשלילה הן בחיוב, כלומר הן בחיסרון שיש בתליית המחלוקת במשתנה החודש, הן ביתרון שיש בתליית המחלוקת בקורלציה. השלילה: הקושי שראינו לעיל

בשיטת רבי יוסי. בניתוח שיטת ר' יוסי הפלגנו אל מחלוקת אחרת (בפרשנות פרק כ"ד) כדי למצוא מקור לתאריך ז' בסיוון, וכל זה מתוך הקושי למצוא בפסוקי פרק י"ט את המקור לתאריך זה. לפי ניתוחו זה של רבא, אם נקבל את ההסבר האחרון בשיטתו, הרי שר' יוסי הגיע לתאריך ז' בסיוון רק כתוצאה משיטתו בקורלציה של אותה שנה, ומההנחה שתורה ניתנה בשבת, ולא מפרשנות הפסוקים בפרק י"ט. החיוב: מסתבר לומר כי רבא הכיר את שתי המסורות התנאיות על שאלת הקורלציה (המוצגות בסדר עולם ובמכילתא), ולמד מהן כי הקורלציה אינה משתנה תלוי אלא בלתי-תלוי (אינו ג'), ולא זו בלבד, אלא שהוא אף משתנה השנוי במחלוקת בין המדרשים, כלומר מחלוקת תנאים (אינו ב'). מכאן נטה רבא לומר כי אף ת"ק ור' יוסי נחלקו דווקא על משתנה זה (א), ולא על משתנה היום בחודש (והמחלוקת על היום בחודש היא מחלוקת תלויה).

איזה הסבר נעדיף בדברי רבא, את ההסבר האומר כי שורש המחלוקת הוא היום בחודש וההשלכה היא הקורלציה, או ההפך – שורש המחלוקת במשתנה הקורלציה, והשלכתה במשתנה החודש? דומה שהן מתוך לשונו של רבא ('כי פליגי'), הן מתוך הנימוקים לחיוב ולשלילה שהוצגו לעיל היה מקום להעדיף את הפרשנות השנייה לדברי רבא, אלא שמלבד שחידוש מופלג יש באפשרות זו, לא מצאנו בראשונים רמז לפירוש זה, ודווקא מדברי רש"י שהבאנו לעיל,⁴⁰ יוצא כי משתנה החודש הוא המשתנה העצמאי, וממנו יוצאת המחלוקת בקורלציה. והדבר צריך הכרע. עד כאן על שלוש האפשרויות בהסבר מחלוקתם של ת"ק ור' יוסי, שתיים בשיטת רבא, והשלישית (שהוצגה ראשונה בפרק זה), לולי דבריו.

ג. שיטתו של רבא ויחסה למחלוקת סדר עולם והמכילתא

האם תפיסתו של רבא בדבר היחס שבין שלושת המשתנים בשיטות ת"ק ור' יוסי, לפי אחת משתי הדרכים לפרש את שיטתו, ניתנת להיאמר גם בשיטות סדר עולם והמכילתא? מוסכם על שני המדרשים כי משתנה החודש הוא ו' בסיוון (משתנה ב), ומכאן שנותרו שתי אפשרויות באשר ליחס בין שני המשתנים האחרים הנתונים במחלוקת, או שהמחלוקת בקורלציה היא הבלתי-תלויה (א), והיא זו שהובילה למחלוקת על היום בשבוע (ג – המשתנה התלוי), או ההפך. לכאורה פשוט כצד הראשון, שהרי מקורה של הקורלציה לכל אחת מהשיטות כתוב במפורש בדברי סדר עולם והמכילתא, על הפסוק "ויסעו מאילים וכו'", ומכאן שהוא המשתנה הבלתי-תלוי (א). פרשנות זו כאמור מתאימה לדרך המחודשת בפרשנות דברי רבא הרואה בקורלציה את שורש המחלוקת גם במחלוקת ת"ק ור' יוסי. בשתי מחלוקות התנאים אם כן משתנה א הוא הקורלציה. ההבדל בין שתי המחלוקות הוא בזהותם של המשתנים (ב) ו-(ג). במחלוקת סדר עולם

40. הערה 37. אמנם, הדברים אינם מוכרחים בפירוש רש"י, שכן הד"ה של רש"י (בו' לחדש) מוסב על ציטוט הברייתא, ולא על פרשנותו של רבא, ונוכל לומר שרש"י הסביר את הברייתא על פי פשוטה, ששורש המחלוקת נעוץ בדבריה המפורשים, תאריך החודש, ולא כדברי רבא, שעיקר המחלוקת חסר.

והמכילתא (ב) הוא היום בחודש, ו(ג) הוא היום השבועי (ההפך ממחלוקת ת"ק ור' יוסי):

1. [א] קורלציה (מחלוקת בלתי-תלויה) + ב חודש (הסכמה בלתי-תלויה) [= ג שבוע (מחלוקת תלויה)]

אך אולי עדיין יש מקום להשערה הקושרת בין שיטתו של רבא בהסבר מחלוקת ת"ק ור' יוסי, שהיום בשבוע הוא משתנה בלתי-תלוי, לבין מחלוקתם של סדר עולם והמכילתא. נבדוק שוב את היחס בין משתנה הקורלציה (א) למשתנה היום בשבוע (ג). כאמור לפי הדרך הפשוטה בהבנת המכילתא וסדר עולם, המחלוקת במשתנה הקורלציה היא הבלתי-תלויה (א) והמחלוקת במשתנה היום בשבוע היא התלויה (ג). ננסה לערער על כך ובכך ליישב קושי מסוים בשיטת סדר עולם. הקושי הוא בדבר פרשנותו של סדר עולם לפסוק בשמות (ט"ז, ה): "והיה ביום הששי והכינו את אשר יביאו והיה משנה על אשר ילקטו יום יום", שעל פי שיטתו מתפרש כיום השישי מהדיבור אל משה ולא מיום ירידת המן כפי שעולה מפשטות הדברים ופרשנותה של המכילתא. הדברים קשים, על שום מה ראה בעל סדר עולם לנטות מהפרשנות הפשוטה?⁴¹ שמא יש להציע שהייתה כאן השפעה הדדית של משתנה הקורלציה ומשתנה היום בשבוע, כלומר, בעל סדר עולם, ביודעו שפרשנות הפסוקים בדרך אחת מובילה לתיארוכו של מתן תורה ביום שישי, והפרשנות האחרת מובילה לשבת, העדיף את הפרשנות שתוביל לכך שמתן תורה יהיה בשבת, וזאת או על פי דרשתו של רבא, או מתוך מגמה דרשנית כללית יותר הנוטה לקשור בין מתן תורה ליום השבת. כך אם כן יצא לנו שמדבריו של רבא המעלה את ערכו של משתנה השבוע, הגענו לכך שאולי נקודת ההבדל בין המכילתא לסדר עולם אינה נעוצה דווקא בקורלציה, ולא היא המשתנה הבלתי-תלוי אלא המחלוקת מתחילה דווקא במשתנה היום בשבוע, וממנו נובעת המחלוקת בפרשנות הפסוק העוסק בקורלציה – כלומר: החלפה של המשתנים (א) ו-(ג):

[א] שבוע (מחלוקת בלתי-תלויה) + ב חודש (הסכמה בלתי-תלויה) [= ג קורלציה (מחלוקת תלויה)]

אכן נחזור ונעיר כי מפשטות הכתוב בסדר עולם ובמכילתא עולה כי הקורלציה היא המשתנה הבלתי-תלוי, ואינה רק השלכה, והדברים נותרו בגדר השערה. דרך נוספת להחיל את דברי רבא, בדבר 'עצמאותו' של משתנה השבוע, על שיטת סדר עולם, מעלה פרשנות 'נועזת' למדיי. נקודת המוצא של התבניות שהוצגו עד כה אומרת כי ניתוח של מחלוקת כלשהי בסוגיה צריך להתבסס על ההנחה כי חוץ

41. וב'לקח טוב' (מהד' בובר) עמ' 110 ביסס כך את שיטת סדר עולם: "אבל אם תאמר שבחמישי בשבת יצאו ממצרים יבא אייר בשבת והכתוב אומר ויבאו כל עדת בני ישראל אל מדבר סין וגו' בחמשה עשר יום, וכי ביום שבת באו והלא אמרנו שישראל נצטוו על השבת במרה לפיכך אי אפשר לומר כן..."

מהמשתנה הנמצא במחלוקת ישנה הסכמה, ולכן על המשתנה הבלתי-תלוי הנוסף בסוגיה (ב) אין מחלוקת, ומתוך כך יוצא שהמשתנה השלישי התלוי (ג) חייב להיות גם כן שנוי במחלוקת. אכן הדברים נכונים כאשר המחלוקת היא 'אורגנית', שתי השיטות מוצגות במקורות כמחלוקת (כמחלוקת ת"ק ור' יוסי). אז אנו מניחים כי אם המחלוקת הוצגה בנקודה מסוימת מסתבר לומר כי רק בה היא קיימת. לעומת זאת במחלוקת בין שתי יצירות כמו סדר עולם והמכילתא, אין אנו מחייבים להניח כי יש נקודת מחלוקת אחת בלבד. כלפי מה הדברים אמורים? ישנה אפשרות לטעון כי שני המשתנים הבלתי-תלויים בשיטת סדר עולם [(א) ו-(ב)], ואולי גם בשיטת המכילתא, הם המשתנים השניים במחלוקת, דהיינו משתנה הקורלציה ומשתנה השבוע, ודווקא מתוכם יוצא משתנה החודש (ו' בסיוון) שרק במקרה יוצא מוסכם על שני המדרשים. 'במקרה', מכיוון, שקביעת מתן תורה בו' בסיוון, לפי הדברים הללו היא רק פונקציה של קביעת הקורלציה וקביעת היום בשבוע שבו ניתנה תורה (אם שני המשתנים הבלתי-תלויים חלוקים הרי שהמשתנה התלוי מוסכם):

$$[א\ שבוע (מחלוקת בלתי-תלויה) + ב\ קורלציה (מחלוקת בלתי-תלויה)] = ג\ חודש (הסכמה תלויה)$$

אכן לפי זה נצטרך לבדוק מהו הגורם ל'עצמאות' של משתנה השבוע. ואמנם לשיטת סדר עולם שהיום הוא שבת, ניתן לומר שהוא נקט כדרשתו של רבא בגזרה שווה 'היום הזה'. לעומת זאת לשיטת המכילתא נוכל לתלות זאת בדרשה שבשבת פח ע"א:

מאי דכתיב 'ויהי ערב ויהי בקר יום הששי' (בראשית א', לא), ה"א יתירה למה לי? – מלמד שהתנה הקדוש ברוך הוא עם מעשה בראשית, ואמר להם: אם ישראל מקבלים התורה – אתם מתקיימין, ואם לאו – אני מחזיר אתכם לתוהו ובוהו.

'יום הששי' יתפרש אם כן לא רק כיום בחודש שבו נתנה תורה אלא גם כיום בשבוע, דבר שמתאים להדגשת המכילתא (עמ' 159 – הובא לעיל בפרק על המכילתא במוקד השני) את כפל ה'ששי': "נמצאת אומר בחדש השלישי בששי בחדש בששי בשבת".

ד. סיכום

בפרק זה הצגנו שתי גישות עיקריות לקביעת היחס שבין שלושת המשתנים בסוגיה, הגישה הפשוטה וגישתו של רבא. שלושת המשתנים הם: 1. הקורלציה שהייתה בין ימות החודש והשבוע בשנת יציאת מצרים; 2. היום בחודש שבו ניתנה תורה; 3. היום בשבוע שבו ניתנה תורה. הגישה הפשוטה טוענת ששני המשתנים שאותם יש לקבוע בצורה בלתי-תלויה (מתוך הפסוקים וכדומה), הם הקורלציה והיום בחודש, ומתוך כך נקבע ממילא היום בשבוע. לפי זה המכילתא וסדר עולם הסכימו במשתנה החודש, חלקו במשתנה הקורלציה, וכך יצאה להם מחלוקת במשתנה השבוע. אף מחלוקת ת"ק ור' יוסי מתוארת בדרך זו. הם הסכימו במשתנה הקורלציה (כפי אחת השיטות האפשריות), חלקו

במשתנה החודש, וכך יצאה להם מחלוקת בנוגע ליום בשבוע. כך שבסיכום המחלוקות יוצא שעל שני המשתנים, הקורלציה והחודש, נחלקו תנאים, בעוד שהיום בשבוע הוא רק פונקציה של מחלוקת אלו, וכשלעצמו הוא אינו מהווה גורם עצמאי בסוגיה.

הגישה המחודשת יותר, גישתו של רבא, מסתמכת על גזרה שווה המלמדת שמתן תורה היה בשבת, גורם היום בשבוע נעשה עצמאי, ומתוך כך הוא אינו נמצא במחלוקת, אלא ת"ק ור' יוסי מסכימים בו. ההשלכה של קביעה זו היא על ערכיהם ואופיים של המשתנים האחרים. 'ערכיהם' – ת"ק ור' יוסי חלוקים לפי זה הן על משתנה הקורלציה הן על משתנה היום בחודש. 'אופיים' – ניתן לומר שהמחלוקת על משתנה היום בחודש היא הבלתי-תלויה (כפי שנראה מפשטות הברייתא), ומשתנה הקורלציה הוא התלוי, וניתן לומר ההפך שהמחלוקת במשתנה הקורלציה היא הבלתי-תלויה, ומשתנה היום בחודש הוא התלוי (כפי שנראה מסגנונו של רבא).

אף בשיטות המכילתא וסדר עולם העלנו אפשרות שעל פי גישתו של רבא היחסים בין שלושת המשתנים ישתנו. למרות שקביעת ערכו של משתנה הקורלציה נראית כמקור בלתי-תלוי, ניתן לומר שקביעת ערכו, הושפעה מההשלכה שלו על היום בשבוע, דהיינו שהייתה נטייה לקבעו בשבת, כך שהייתה השפעה הדדית בין שני משתנים אלו. עוד ניתן לומר שלמרות שהמחלוקת על משתנה הקורלציה היא עצמאית לחלוטין, יכול להיות שאף המחלוקת לגבי היום בשבוע היא עצמאית לחלוטין, למרות שהנחה זו מציגה שתי מחלוקות שאינן תלויות זו בזו. לפי אפשרות אחרונה זו יוצא שקביעת ערכו של משתנה החודש, לפחות בשיטת סדר עולם היא רק פונקציה של שני המשתנים האחרים, כלומר משתנה החודש הוא המשתנה התלוי.

לסיכום נציג את האפשרויות השונות בכל אחת מהמחלוקות בטבלה:

מחלוקת ת"ק ור' יוסי בברייתא

	א (בלתי-תלוי – מחלוקת)	ב (בלתי-תלוי – הסכמה)	ג (תלוי – מחלוקת)
ההבנה הפשוטה	יום בחודש	קורלציה	יום בשבוע
רבא הסבר 1	יום בחודש	יום בשבוע	קורלציה
רבא הסבר 2	קורלציה	יום בשבוע	יום בחודש

מחלוקת סדר עולם והמכילתא

	א (בלתי-תלוי – מחלוקת)	ב (בלתי-תלוי – הסכמה)	ג (תלוי – מחלוקת)
1. ההבנה הפשוטה	קורלציה	יום בחודש	יום בשבוע
2. על פי רבא	יום בשבוע	יום בחודש	קורלציה
3. עוד על פי רבא	קורלציה	יום בשבוע	יום בחודש
		[מחלוקת]	[הסכמה]

נספח: התפתחותו של ענף נוסח 2 של סדר עולם

כפי שראינו בפרק על סדר עולם, בין עדי הנוסח הישירים ישנו ענף (ענף 2) המקדים ביום את הקורלציה בין ימי החודש והשבוע בשנת יציאת מצרים, כך שתאריך יציאת מצרים מוקדם ליום חמישי בשבוע [במקום יום שישי שבענף (1) המקורי לדעתנו]. מטרתנו בנספח זה פונה לשני כיוונים – לנסות למצוא את שורשיו של ענף זה, וכן לסקור את מידת התפשטותו בספרות המאוחרת.

לאחר הסקירה של מקורות חז"ל השונים, נראה שההשערה בדבר שורשיו של ענף זה מתבקשת. ראשית היה ניתן לומר שמתוך השקפה בדבר אחדותה של ספרות חז"ל, הייתה מגמה להשוות בין שיטת המכילתא, הסוברת שיציאת מצרים הייתה ביום חמישי לשיטת סדר עולם, אך בסוגייתנו נראה שמגמה זו קיבלה משנה תוקף מהסיבה דלהלן. רבים דנו במימרתו של רבי יוחנן "מאן תנא סדר עולם רבי יוסי"⁴² אך לענייננו החשוב הוא שמימרה זו נתפסה אצל רבים כפשוטה, ומכאן המגמה להשוות את שיטתו של רבי יוסי המופיעה בספרות חז"ל לסוגיה, עם שיטת סדר עולם. והנה רבי יוסי בברייתא שבבבלי סוכר שבו' בסיוון ניתנה תורה, ואליבא דרבא נובעת שיטתו מהקורלציה הטוענת כי ז' בסיוון היה בשבת, כלומר כשיטת הקורלציה שבמכילתא, ובניגוד לשיטת הקורלציה שבסדר עולם, וכך יוצא שר' יוסי שונה מסדר עולם בשתיים: שיטת הקורלציה ותאריך החודש של מתן תורה. מתוך כך נראה שהתפתח ענף המשווה את הקורלציה שבסדר עולם לקורלציה של רבי יוסי אליבא דרבא, כלומר לקורלציה שבמכילתא. הקושי בתופעה זו הוא שהקורלציה מהווה רק הבסיס שבשיטת רבי יוסי, כשעיקר שיטתו הנובעת מבסיס זה היא דבריו המפורשים שבו' בחודש ניתנה תורה. והנה דווקא בעיקר שיטתו אין שום עד ישיר, גם מאלה השייכים לענף זה, המשנה את הנוסח בנקודה זו שבסדר עולם, ואצל כולם נשאר תאריכו של מתן תורה ו' בסיוון.

עדי נוסח עקיפים לענף 2

א. העדות העקיפה הנרחבת ביותר לקורלציה של סדר עולם, שמתאימה דווקא לענף השני, מופיעה בבית מדרשו של רש"י, בקשר לכינוי 'שבת הגדול'.⁴³ כך מובא במחזור ויטרי:⁴⁴

ושבת שלפני הפסח נהגו העם לקרותו שבת הגדול ואינם יודעין למה. שהרי אינו גדול משאר שבתות. אלא לפי שבניסן שבו יצאו ישראל ממצרים חמשי בשבת

42. יבמות פב ע"ב ונידה מו ע"ב, ובפרק הראשון של מבואו לסדר עולם הרחיב רטנר את הדיבור בסוגיה.

43. תורף הדברים נמצא אף בתוספות, שבת פז ע"ב, ד"ה ואותו יום, אך המקור ליום יציאת מצרים אינו מסדר עולם כי אם מהברייתא שם.

44. מחזור ויטרי, סימן רנט, מהד' הורוויץ, נירנברג תרפ"ג, עמ' 222 (ובשינויים קלים במהד' אוצר הפוסקים, ירושלים תשס"ד, כרך שני, עמ' שעח).

היה, כדאיתא בסדר עולם רבא ובפ"ר עקיבא. ומקחו של פסח מבעשור, והיה בשבת שלפני הפסח... ועל ידי שנעשו ניסים לישראל באותו שבת שלפני הפסח לפיכך נקרא שבת הגדול.

יציאת מצרים לפי סדר עולם, אם כן, בחמישי בשבת הייתה, כשיטת המכילתא. דברים אלו מובאים אף בשאר ספרי דבי רש"י,⁴⁵ וכן בספרות מאוחרת יותר.⁴⁶ ב. עדות עקיפה נוספת לנוסחה זו בסדר עולם מצויה בפירוש המיוחס לרש"י על בראשית רבה, מהד' וילנה, פרשה ו סעיף א, דף יח ע"א: "וגם בסדר עולם מפורש שאותו חמשה עשר יום שנסעו מרעמסס יום ה' היה ואתמול ביום רביעי שחטו פסחיהם". ובמנחת יהודה לבראשית רבה שם (עמ' 40) האריך תיאודור בנושא, וציין שני כתבי יד של פירוש זה שלא גורסים שם מילים אלו.

ג. בילקוט שמעוני שמות רמז קע, מהד' מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ז, כרך ראשון, עמ' 59, מובא ציטוט מתוך סדר עולם ריש פ"ה, ובתוך הדברים: "בי"ד בו שחטו את פסחיהם ויום ד' היה, בו בלילה לקו בכורות, למחרת נסעו מרעמסס...". גם נוסח זה בסדר עולם מתאים לענף השני ולקורלציה של המכילתא.⁴⁷ ד. בעדות הבאה ניתן לראות את המגמה שעמדה מאחורי ענף 2. בספר אור זרוע לרבי יצחק מווינה, הלכות מוצאי שבת, זיטומיר תרכ"ב, דף כד ע"א (ובמהד' מכון ירושלים תשס"א, עמ' שטו, בשינויים קלים):

ומורי הר"ר יהודה חסיד זצ"ל אמר לי שמה שאנו אומרים צדקתך במנחה בשבת היינו משום שאותם פסוקים מדברים מתורה... כך שמעתי מפיו ולא פירש לי הטעם כי לא שאלתי. ונראה בעיני דהיינו טעמא כדאמרינן פרק ר"ע דכ"ע בשבת ניתנה [תורה] להם לישראל, והא דתניא בסדר עולם בששה בסיון נתנו להם עשרת הדברות לישראל ויום שישי היה וגרסינן נמי במכילתא, זה הקשה ה"ר פטר בר יוסף זצ"ל והשיב לו ה"ר יצחק בן מלכי צדק זצ"ל דברייא דסדר עולם משושבת היא דמאן תנא דתנא סדר עולם ר' יוסי ובני התלמוד כך היו שונים אותה בז' בחדש ניתנו עשרת הדברות ויום שביעי היה.

45. ספר הפרדס, סדר פרשיות סימן קו, מהד' ערענרייך, בודפשט תרפ"ד, עמ' שמב-ג; סידור רש"י, סימן שנב, מהד' מקיצי נרדמים, ברלין תרע"ב, עמ' 171-172, וכתב שם בהערות שמקורה של הדרשה בתנחומא (בובר) סי' יח ולא הבנתי את הקשר ביניהם; ספר האורה סימן סב, מהד' בובר, ירושלים תשכ"ז, עמ' 201; איסור והיתר לרש"י, סימן נז, מהד' בערנאטה תשל"ג, עמ' יד.

46. תניא רבתי סימן מב, מהד' הורוויץ, ירושלים תשכ"ג, עמ' מג; המנהיג, ריש הלכות פסח, מהד' רפאל, ירושלים תשל"ח, עמ' תכג, ובהערה שם על מקורות נוספים בספרות הפוסקים והמנהגים. וכן ציין לעדויות עקיפות לענף זה רטנר במבואו לסדר עולם רבה עמ' 140-141, ועיין שם ציונים לעדים נוספים.

47. תופעה מעניינת היא, שדווקא בהביאו את המכילתא, רמז רלא, עמ' 272, נוקט ילקוט שמעוני נוסח במכילתא, שלשיטתנו אינו מקורי, נוסח התואם לקורלציה של סדר עולם: "נסעו בערב שבת ובשבת ובאחד בשבת בשני בשבת שהוא רביעי לנסיעתן התחילו ישראל מתקנין כליהם...".

וממקור זה אנו רואים שהמגמה הייתה להשוות את סדר עולם לשיטת ר' יוסי שבש"ס, ואף לאחר ששונתה הקורלציה של סדר עולם (כפי שהיה הנוסח לפני הרב פטר), עדיין נותר ההבדל, שלשיטת סדר עולם ניתנה תורה בו' בחודש, ולר' יוסי בז' בחודש (ולכן שינוי הקורלציה בלבד גרם להקדמת היום ליום שיש, וכנראה שהעד שהיה לפניו היה ממשפחתם של העדים ס, פ, ר), ומפני כך תיקן ר' יצחק בן מלכי צדק גם את תאריך החודש שבסדר עולם לז' בחודש.

ה. בספר יוחסין, פרנקפורט תרפ"ה, עמ' 6: וראש חודש ביום ה' כדאיתא בסדר עולם.

לסיום נציג גם את עדויות הנוסח העקיפות התואמות לענף 1:

א. העד העקיף הקדום ביותר, אולי, לשיטתו של סדר עולם היא סוגייתנו בשבת. לאחר שרבא קבע כי מחלוקתם של ת"ק ור' יוסי נעוצה במחלוקתם בקורלציה, נפתחה סוגיה ארוכה המנסה להביא ראיות לכל אחד מן הצדדים: שיטת ת"ק (המקבילה לשיטת סדר עולם לפי הענף המקורי) ושיטת רבי יוסי (המקבילה לשיטת המכילתא בקורלציה). לקראת סופה של אותה סוגיה (פח ע"א) איתא:

תא שמע, דתניא בסדר עולם: ניסן שבו יצאו ישראל ממצרים בארבעה עשר שחטו פסחיהן, בחמשה עשר יצאו, ואותו היום ערב שבת היה. ומדריש ירחא דניסן ערב שבת ריש ירחא דאייר חד בשבא, וסיון בתרי בשבא, קשיא לרבי יוסי! – אמר לך רבי יוסי: הא מני – רבנן היא.

והנה נוסחה זו בסדר עולם מתאימה לענף המקורי, ומהווה סתירה לדעתו של ר' יוסי, ועל כך עונה הגמרא בהסכמה, שאכן שיטת סדר עולם מתאימה רק לרבנן. אמנם כל זה לפי נוסחת הגמרא לפנינו בדפוס. אכן בכ"י מינכן הקטע חסר, והוא מובא בגיליון. חוץ מהדפוס וכ"י מינכן 95, העד הישיר היחיד שהיה בפני בעל דקדוקי סופרים למסכת שבת, והוא אכן גורס קטע זה, הוא כ"י אוקספורד 366.48. רטנר במבואו⁴⁹ שיער ש"רק חסרון הוא זה כי בכ"י אחר מהגמ' נמצא", אלא שכמה קשיים במהלך הסוגיה יש בדבר.⁵⁰ מכל

48. דקדוקי סופרים, שם, אות ת.

49. עמ' 4. וכן בהערותיו לתחילת פ"ה (אות י') כתב על החיסרון בכ"י מינכן ובעין יעקב: "וזה לדעתי מחמת שמעתיקי הש"ס היתה לפנייהם הגי' בסדר עולם בטעות ויום רביעי היה וזה ההיפך מקושיית הגמ' לזה השמיטו כל המאמר אך בספר הגדות התלמוד נמצא לנכון כגירסתנו".

50. א. מדוע מקשים על שיטתו של ר' יוסי דווקא מתוך כך שהקורלציה שבסדר עולם שונה מן הקורלציה שבשיטת ר' יוסי אליבא דרבא, והרי ניתן להקשות על דבריו המפורשים של ר' יוסי שבז' בסיוון ניתנה תורה, מסדר עולם שמפורש בו שבו' ניתנה? על קושיה זו עמד רטנר (מבוא, סוף עמ' 13), ורצה להעלות מתוך כך וממקורות נוספים שלא קיבלו בזה קבלת רבי יוחנן שתנא דסדר עולם רבי יוסי היא, אלא שעדיין קשה, שהרי הסוגיה עצמה, לפי נוסח הדפוס, אכן השתמשה בסדר עולם כדי להקשות על שיטת ר' יוסי!

ב. מדוע לא הקשתה הגמרא בצורה מפורשת מר' יוסי על ר' יוסי, דמאן תנא סדר עולם ר' יוסי, כפי שהקשתה בנידה מו' ע"ב, מר' יוסי אר' יוסי? ורטנר בטענו שהגמרא לא קיבלה בכל מקום את שיטתו של ר' יוחנן רצה לתרץ שהגמרא בנידה מקשה דווקא מר' יוחנן אר' יוחנן, מתוך כך שר' יוחנן סובר

מקום לענייננו התופעה החשובה היא שעדות זו, בין אם נקדימה לתקופת עריכת הסוגיה (כנוסח הדפוסים), ובין אם נחשיבה כתוספת מאוחרת יותר (כנוסח כ"י מינכן), מתאימה לענף המקורי.

ב. בעל מדרש לקח טוב הרחיב מאוד בסוגייתנו, וכיוון שמעבר לעדות הנוסח שבו, יש בדברים גם משום סקירה רחבה על המקורות השונים שעסקנו בהם במאמר זה ראינו להביא את הדברים במלואם [שמות, בשלח יד ג, מהד' בוכר תרל"ח, עמ' 82]:

תניא בסדר עולם ניסן שבו יצאו ישראל ממצרים בארבעה עשר שחטו את פסחיהן ובחמשה עשר יצאו ומבערב לקן הבכורות ואותו היום ערב שבת היתה.⁵¹

וכן בהמשך שם, טז, א (עמ' 102-103):

ויסעו מאילים... בחמשה עשר יום... למה נאמר יום מלמד שבאותו יום אירע אחד בשבת שהוא סדור מיום שברא הקב"ה את עולמו... ניסן שבו יצאו ישראל ממצריים אירע להיות (בשני) [בשש] בשבת, השלים ניסן אירע אייר להיות באחד בשבת, חיסר אייר, אירע סיוון להיות [בשני] בשבת, בששה בסיוון נתנו עשרת הדברות שהוא יום שבת, ותניא בסדר עולם ד"א בששי בשבת יצאו בני ישראל ממצרים וסייעתא כסדר עולם, ואע"פ שהמכילתא מגדת שניסן היה בה' בשבת, עיקר היסוד כתנא דסדר עולם, שניסן היה בערב שבת, ואייר באחד בשבת, וסיוון בשני בשבת, והתורה נתנה בשבת בששה לחדש.

ופעם שלישית הזכיר את סדר עולם בהמשך (עמ' 110):

כדברי תנא דסדר עולם שאמר ניסן הוקבע בערב שבת, השלים ניסן יבוא אייר באחד בשבת ובחמשה עשר בו באו מדבר סין, בששה עשר בו שהוא שני בשבת ירד המן... וחל ראש חדש סיון להיות בשני בשבת, ובשבת שהוא ששה לחדש נתנו עשרת הדברות לישראל, זה עיקר, ואין לסור ממנו ימין ושמאל, וכן מפורש

תרומה בזמן הזה דאורייתא, אך המעיין בסוגיה שם יראה שהקושיא מסדר עולם היא דווקא על שיטתו של רב כהנא בהסבר דברי ר' יוסי, ולא על שיטתו של ר' יוחנן.

ג. בדף פז ע"ב מקשה רב פפא על שיטת הקורלציה של ת"ק (הזהה לסדר עולם) מהפסוק "ויסעו מאילים וכו'", בהביאו ברייתא המסבירה את הפסוק כפי המכילתא, כלומר ביום שבת (יעוין לעיל בפרק על המכילתא במוקד השני), וכדי לתרץ ברייתא זו אליבא דת"ק קובעת הגמרא: 'אייר דההוא שתא עבורי עברוה', והנה אם היה לפני עורך הסוגיה מדרש סדר עולם, היה יכול להביא את שיטתו של סדר עולם בפירושו לפסוק זה, המעמיד אותו ביום ראשון!

51. ובסמוך שם הביא את דרשת המכילתא במוקד הראשון, אך כנוסחת הענף השני (עיין לעיל בפרק על המכילתא במוקד הראשון, ובהערות 17-18): "עתה הבן נסעו בערב שבת ובשבת ובאחד בשבת ובשני בשבת שהוא יום רביעי לנסיעתן התחילו ישראל מתקנין את כליהן..." ותמהני על בוכר שם בהערה יד, שהכריע לגרוס כך במכילתא, והרי מפורש לקמן בדברי לקח טוב, שהמכילתא סוברת שחל ראש חודש בחמישי בניסן, וכן בני ישראל יצאו בחמישי בשבת, ואם כן מסתבר שהלקח טוב עצמו עיבד את דרשת המכילתא כשיטת סדר עולם, וכפי שהכריע להלכה (עמ' 110).

במסכת שבת בפ' ר' עקיבא וכתוב בחמשה עשר יום לחדש השני שהוא יום ראשון שכתוב בו ויהי ערב ויהי בשר יום אחד, ויבוא ללקוט המן ד' ימים עד יום השישי דכתיב וילקטו אותו בבקר בבקר ד' בקרים, וביום השישי לקטו לחם משנה ויבא ר"ח סיון בשני בשבת ומתן תורה בשבת לקיים זכור את יום השבת לקדשו שהוא יום שבת עצמו כענין שנאמר זכור את היום הזה אשר יצאתם ממצריים בעצמו של יום אבל אם תאמר שבחמישי בשבת יצאו ממצרים יבא אייר בשבת והכתוב אומר ויבאו כל עדת בני ישראל אל מדבר סין וגו' בחמשה עשר יום, וכי ביום ששבת באו והלא אמרנו שישראל נצטוו על השבת במרה, לפיכך אי אפשר לומר כן, אלא כמו שאמר בסדר עולם, וכן הלכה וכן הדין וכן העיקר.